

F O T O Ğ R A F L A R L A
SULTAN II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİNDE **U R F A**

**FOTOĞRAFLARLA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİNDE URFA**

T.C. Şanlıurfa Valiliği

Kültür Yayınları

www.urfakultur.gov.tr

**FOTOĞRAFLARLA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE URFA**

Kültür Konseyi Adına Editör:

Dr. Metin Eriş

Yayına Hazırlayanlar:

Zekiye Eraslan

Attila Beşli

Tasarım ve Uygulama:

Mustafa Gözcü

Baskı ve Cilt:

Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.

Birinci Baskı:

Ocak 2017

ISBN:

978-605-149-891-1

© 2017 Bu kitapta yayınlanan yazı ve resimlerin bütün hakları saklıdır. Tamamı yahut bir bölümü yazılı izin alınmadan, fotokopi dahil optik, elektronik veya mekanik herhangi bir yolla çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

The writings and images in this album was released all rights reserved. Whole or part without permission, including photocopying, optical, reproduced by any means, electronic or mechanical, can not be printed, published.

F O T O Ğ R A F L A R L A
SULTAN II. ABDÜLHAMİD
DÖNEMİNDE **URFA**

■ İÇİNDEKİLER

Önsöz ■ Güngör Azim TUNA Şanlıurfa Valisi.....	9
Takdim ■ Kültür Konseyi Derneği.....	11
Urfa Tarihine Genel Bir Bakış.....	13
Urfa • Merkez.....	18
• Birecik.....	92
• Harran.....	128
• Rumkale.....	136
• Siverek.....	157
• Suruç.....	160
• Viranşehir.....	166
■ Yararlanılan Kaynaklar	168

ÖNSÖZ

YÜREĞİYLE KONUŞAN ŞANLIURFA'NIN II. ABDÜLHAMİT HAN HATIRASI

Her şehrin bereketini ortaya koyduğu maddî ve manevî değerleri vardır. Şanlıurfa, medeniyetin başladığı ve peygamberlerin ayak izleriyle şereflendirdiği mübarek bir belgedir. Köklü geçmişle farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması Şanlıurfa'yı dünya mimarlık, tarım ve inanç tarihinde çok özel bir konuma getirmektedir. Şehrimiz Neolitik Çağ'dan itibaren, yani Milattan önce 10.000'lerden itibaren iskân görmüş en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Öyle ki dünyanın en eski kült merkezi sayılan Göbeklitepe'de yapılan her arkeolojik kazıda insanlık tarihi yeniden yazılmaktadır.

Şehir ruhunu canlı tutan hatıralar önemlidir, zira şehirlerin de ruhu vardır ve her ayrıntıda geçmiş yaşatır. Üstelik her bir ayrıntı birleşerek şehrin kimliğini, kişiliğini oluşturur. Bu çerçeveden bakıldığında adıyla sanıyla, şânıyla "Şanlıurfa"mız, her şeyden önce kalbiyle, yüreğiyle konuşan bir şehirdir. Çünkü bu şehrin kalbine; insanlığa bir serinlik ve selâmet olan değerler ekilmiştir. Bu şehirde "Ey ateş İbrahim'e karşı serin ve selâmet ol" İlâhî emriyle Nemrutların ateşi, gördüğü rüyasına sadakat gösteren Hz. İbrahim'den beri sönmeye mahkûmdur. Nitekim Evliya Çelebi'nin güzel bir ifadesiyle Şanlıurfa "İbrahim'in Nazargâhı" olarak mayası sevgi, sabır ve halis niyetlerle yoğrulmuş insanların şehridir. Peygamberlerin, evliyaların yolunun geçtiği bu mübarek belde, medeniyetlerin olduğu kadar insanlığın da başkentidir.

Böylesine eşsiz bir şehir kültürüne ve şehir tarihine sahip olan Şanlıurfa'nın hatıralarının taze tutulması, maddî ve manevî kültür birikimlerinin korunması şehir ruhunu elbette canlı tutacaktır.

Şehir, farklı parçaların oluşturduğu bir bütündür. Hiçbir parça dışarıda bırakılmazsa işte o zaman şehir tam olur, tamam olur. Üç din için önemli merkezlere ev sahipliği yapan Şanlıurfa'da farklı inançlara sahip insanlar, engin bir hoşgörüyü tarih boyunca iç içe yaşamıştır. Bu bakımdan şehre bir fotoğraf makinesinin kamerasıyla bütünlüleyici bir gözle bakmak gerekir. Aksi hâlde kaybolan her bir parça ile şehir içten içe, sinsi ve ağır ilerleyen bir hastalığın pençesinde kıvrılır.

Köklü geçmişinin yanı sıra yakın tarihe dair belgelerle, fotoğraf makinesinin kadrına yansıyan enstantanelerle; gözlerden ırak şehir hatıraları şüphesiz hep göz önünde duracaktır. Hele bu fotoğraflar; sosyal, ekonomik ve askerî alanda reform siyasetiyle, ahirete uzanan

vizyonuyla gönüllerde taht kuran Sultan II. Abdülhamid Han tarafından çektirildiyse hatırimıza "insanı yaşat ki devlet yaşasın" şeklindeki bir gönül mirası da düşecektir.

Özellikle 19.yüzyılın başından itibaren sömürgeci devletlerin saldırılarına maruz kalan Osmanlı Devleti, Sultan II. Abdülhamid Han'la birlikte bu saldırılar karşısında, onun diplomatik manevraları ve uyguladığı politikalar sayesinde kendi ifade buyurduğu şekliyle "devletin kendi hâline kalması" özlemi için gayret etmiştir.

Birleştirici tutumu ile devleti derleyip toplaması, ihtiyatkârlığı ve vizyon sahibi bir lider olarak uzman görüşüne önem vermesiyle bilinen Sultan II. Abdülhamid Han, memleketin her köşesinde ve her alanda ahvâl ve şeraitini öğrenmek maksadıyla çalışmalar başlatmıştır. Bu yönüyle memleketin her tarafından hükümet merkezine gönderilen layihalar, bölgenin potansiyelleri ve aynı zamanda sorunları hakkında malûmat içermekteydi. Meselâ bu layihalardan birinde Şanlıurfa hakkında "gayet eski namdar bir şehir" olduğu bilgisi yer almaktadır. Ayrıca ahâlisinin "gayretli ve dindar" olduğu ifadesi de vurgulanmaktadır. Sadırlardan satırlara yansıyan bu ifadelerin yanı sıra şehrimizi 19.yy.daki hâliyle gözler önüne seren fotoğraflar; Şanlıurfa şehir tarihi ve şehir kültürü açısından bir hazine değerindedir. Yüreğiyle konuşan Şanlıurfa'nın II. Abdülhamid Han hatırasıdır. Bu vesileyle Sultan II. Abdülhamid Han'ı rahmet, minnet ve şükranla yâd ediyor; böyle bir hazineyi bir araya getirerek bu kitabın yayımlanma sürecinin her aşamasında yüreğini ortaya koyan herkese teşekkür ediyorum.

Şehir hatıralarını hatıra getiren bu tür çalışmaların; aynı zamanda kuşaklar arası iletişimin ortak dilini de güçlendireceğine inanıyorum. Ortak bir gönül dilini konuşan Şanlıurfa'mızda 2023 vizyonuna doğru ilerlerken, geçmişe dönüp baktığımızda ona ait parçaları yerli yerinde görmek, geleceğe dair ümit kapımızı hep açık tutacaktır.

■ Güngör Azim TUNA

T.C. Şanlıurfa Valisi

TAKDİM

Bu kitabın gün yüzüne çıkışının menşesinde II. Abdülhamid Hanın ülkenin her yöresinde devletin temelini teşkil eden bütün varlıkların tespiti yanında geleceğe yönelmiş olan hamleler hususundaki çabaları bulunmaktadır. Günün teknolojik imkânlarını göz ardı etmeden, özellikle devletin bek'asında önemli yere sahip yörelerin fotoğraflanarak arşivlenmesi şüphesiz **"devlet ebed müddet"** anlayışının da bir tezahürüdür...

Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için oynanan oyunların yoğunlaştığı 19'ncü yüzyılın son yıllarından günümüze, Osmanlı medeniyetinin taşınmaz kültür varlıkları yanında coğrafyasının temel unsurlarını da fotoğrafla tespit ettirmiş olmak herhalde sadece bir hatıra olmanın ötesinde, dünden kopmadan geleceği hedefleyen ufkî bir dünya görüşü mahiyeti taşımaktadır. Günümüze baktığımızda ise, dünden bugüne gelişmeler yanında kaybettiklerimizin de delilleridir.

"Sultan II. Abdülhamid Döneminde Urfa" albümü, öyle ümit ederiz ki gelecek nesillerimize, atalarından intikal eden bir gayrete ve teşvike anahtar olsun. Böyle bir çalışmaya gönül gözleriyle güzergâh hazırlayan Kültür Konseyi'nin çabalarına destek veren Şanlıurfa Valisi Sayın Güngör Azim Tuna beyefendiye ve eserin gerçekleşmesinde görev almış olan herkese şükranlarımızı sunarız.

Kültür Konseyi Derneği

URFA TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Mezopotamya'nın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Şanlıurfa, tarihte kültür ve medeniyetin beşiği kabul edilen ve "Bereketli Hilâl" olarak adlandırılan bölge üzerinde yer almaktadır. Birçok değişik kültürün bir arada bulunup kaynaştığı şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte meşhur Süryani tarihçisi Ebu'l Faraç'a göre Urfa, Nuh tufanından sonra yeryüzünde kurulan ilk yedi yerleşimden ilki ve en önemlisidir.

Coğrafi ve Stratejik konumu: Urfa, su kaynaklarına yakın olması, askeri ve ticari yolların üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca stratejik bir öneme sahip konumda, doğu ile batı kültürleri arasında her zaman bir köprü olmuştur. Doğusunda Mardin, batısında Gaziantep, kuzeybatısında Adıyaman ve kuzeyinde Diyarbakır olan Şanlıurfa'nın güneyinde, 1921 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile sınırları çizilen, 223 kilometrelik Suriye sınırı bulunmaktadır.

Şehir Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Musul üzerinden Mardin'e, oradan Urfa'ya ve Urfa'yı Halep'e bağlayan kervan yolu güzergâhında, tarihi yolların kavşağında bulunmaktaydı. Günümüzde Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan kadim yol üzerinde ve yurt dışına açılan bir sınır kapısı durumundadır.

Adı: Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan M.Ö. 2500-2200'lü yıllardan kalma çivi yazısı tabletlerde, Harran'ın en eski isminin "Haranki" olduğu belirtilmektedir. Boğazköy metinleri olarak bilinen M.Ö. 1650 yıllara tarihlenen Hitit tabletlerinde "Harrana" ile "Kaskalni" ve Yeni Asur belgelerinde "Harrana", "Harrani" ve "Harranu" biçimlerinde geçmektedir. Ebla tabletlerinden sonra, M.Ö. 1500 yıllarına ait Mari tabletlerinde ise Harran'ın ismi "Haranimki" ve "Kaskalnimki", Eski Babil dönemi belgelerinde "Harranum" ve "Kaskal" olarak geçmektedir.

Urfa adının kaynağına dair kesin bir veri yoktur. Seleukoslar döneminde Edessa adını aldığı, Süryanice "Orhai" sözcüğünden türediği, "Urhai"nin ise Arapça "suyu bol" anlamına gelen "Veriha"dan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Ayrıca Hitit vesikalarında geçen "Ruhua" veya "Ruj" adıyla bugünkü Urfa'nın kastedildiği iddia edilmektedir.

Tarihi: Ebla Krallığı, Akad Krallığı, III. Ur (Sümer) Hanedanı ve Eski Babil Krallığı, Hurri-Mitanni ve Hitit Krallıkları, Aramiler ve Asur Krallığı, Keldâni (Yeni Babil), Med-Pers, Makedonya ve Seleukos Krallıkları gibi uygarlıkların egemenlikleri altında bulunmuştur. Urfa, M.S. 244 yılından sonra Roma hâkimiyeti altında Osrhoen adında bir eyaletti. Müslümanlar tarafından feth edilene kadar 400 yıl boyunca Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) hâkimiyeti altında kalmıştır. 639 yılından sonra İslâm diniyle tanışmıştır. Emeviler döneminde bölge valisi olan Mesleme bin Abdülmelik'in, bölgenin merkezini Harran'a taşımasıyla Güneydoğu Anadolu valileri devamlı olarak Harran'da ikâmet etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Anadolu içlerine yapılan seferlerde ordular buradan sevk edilmiştir.

Urfa, Emeviler'den sonra Abbasiler, Hamdani ve Nemeyriler (905-1081) sonrasında Selçuklu topraklarına (1094) katılmıştır. Bunun sonrasında Haçlı Edessa Kontluğu'nun (1098-1144) hüküm sürdüğü şehir, 1144 yılında Zengiler'in (1144-1182) idaresine girecektir. Daha sonraları Eyyubiler, Moğollar, Memlûkler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve son olarak 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından feth edilerek Osmanlı idaresine giren Urfa, sancak olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Urfa için Osmanlı İmparatorluğu döneminde Arapça "Ruha" adının kullanıldığı, daha sonraları bunun Urfa, ismine dönüştüğü yazılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, Irak'a düzenlediği sefer sırasında Halep'e giderken Urfa'da iki gün konaklamış, Sultan IV. Murat da Bağdat seferi esnasında Urfa'ya uğramıştır.

Sultan III. Mehmet (1595–1603) devrinde Celâli isyanları sırasında ve Sultan II. Mahmut (1808–1839) devrinde Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında (1833–1839) Urfa, Osmanlı idaresinden geçici olarak çıksa da Devlet-i Âliye ile bağı hiç kopmayan bir şehir olmuştur. Urfa, Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı devletinde önemli bir sancaktır.

Osmanlı Devletinin Mondros Mütarekesini imzalayıp savaştan çıkmasını takiben Urfa, önce İngilizlerin (24 Mart 1919) ve sonra aralarında yapılan bir anlaşma sonucu Fransızların (30 Ekim 1919) işgaline uğradı. Fransızların şehirdeki Ermeniler ve Kıbrıs Adasından getirdikleri Ermeni Lejyonu vasıtasıyla yaptıkları insanlık dışı davranışlar üzerine harekete geçen Urfa halkı, işgalci ve işbirlikçilerine karşı kahramanca mücadele etmiştir. Şehirdeki millî kuvvetler komutanları Binbaşı Ali Saip Bey'in yönetiminde 11 Nisan 1920'de Urfa'yı işgalden kurtarmayı başarmışlardır. Urfa, 1984 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkartılan bir yasa ile Millî Kurtuluş Savaşında gösterdiği kahramanlık dolayısıyla "Şanlı" unvanını almıştır.

Tarihi Yerleri: Urfa şehrinin sınırları içerisinde bulunan tarihî değerlerden en eski ve dünyaca bilineni Örencik Köyü'nde yer alan Göbeklitepe antik kentidir. Burada yapılan kazılarda elde edilen buluntulara göre, 12 bin yıllık tarihi olan yörenin dünyanın en eski tapınağına sahip olduğu kanıtlanmıştır. Göbeklitepe, ilk kez 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin işbirliğiyle gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda Prof. Dr. Halet Çambel ve Prof. Dr. Robert Braidwood tarafından keşfedilmiştir.

Burada tapınma amaçlı tören alanlarına ait mimarî kalıntılar, dikili taşlar ve üzerinde kabartmalı yabanî hayvan ve bitki figürlerinin bulunduğu taşlar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, dikili taşların (stel) üzerindeki resimler ve kabartmalar, o dönem insanların sanatları hakkında fikir vermektedir. Göbeklitepe, arkeoloji dünyasının en büyük keşiflerinden olup, şehir hayatına geçmemiş olduğu düşünülen avcı-toplayıcı toplumların tapınak inşa etmiş olduğunu gösteren ilk örnektir ve bu da şehirleşme, yani medeniyet tarihinde devrim niteliğinde bir buluştur.

Göbeklitepe'nin bir diğer önemi ise, insanlık tarihinde yabani buğdayın ilk kez kullanılarak tarihin bilinen ilk buğday ekiminin ve çiftçiliğin başladığı yer olmasından kaynaklanmaktadır. Yörenin Mısır Piramitlerinden en az 7000 yıl öncesinde var olduğu anlaşılmıştır. Burada bulunan sütunların binlerce yıl önce yapıldığı düşünüldüğünde motiflerinin işçiliği ve güzelliği karşısında, insanın hayran olmaması mümkün değildir.

UNESCO Dünya Kültür Mirası Geçici Listesi'ne alınan Göbeklitepe'nin tanıtımı için çeşitli projeler yürütülmekte ve UNESCO Dünya Kültür Mirası asıl listesine girmeye hazırlanmaktadır. Göbeklitepe, Amerika Birleşik Devletleri'nde yayın yapan internet sitesi Business Insider'ın bu yıl güncellediği "ölmeden önce görülmesi gereken 30 mekân" arasında ikinci sırada gösterilmektedir. 80 dönümlük alana sahip ören yeri, 2005 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'na arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir.

Urfa civarında bir başka ören yeri, Neolitik Çağ'ın M.Ö. 8500-8000 evresine ait bir tapmak yeridir. Tektek Dağları mevkiinde yer alan Karahantepe'de (Keçilitepe) yapılan yüzey araştırmalarında toprağa gömülü, ancak başları görülebilen çok sayıda dikili taş (stel) tespit edilmiştir. İnsanlık tarihinin en eski yerleşmesi olarak kabul edilen Yukarı Mezopotamya denilen bölgede, Göbeklitepe ve Karahantepe tapınakları dışında, Hilvan İlçesi'ne bağlı Nevali Çori Höyüğünde yapılan arkeolojik kazılarda, Neolitik Çağ'ın M.Ö. 7000 evresine tarihlenen bir tapınak ve içinde stilize insan figürlü iki dikili taş (stel) bulunmuştur.

Halil'ür Rahman Gölü'nün yakınında ortaya çıkarılan antik Edessa kentinin sınırları içerisinde bulunan Halepli Bahçe'de yapılan kazılarda ise günümüzden 3000 yıl öncesine dayanan çok değerli mozaikler ortaya çıkarılmıştır. Uzmanlar, Halepli Bahçe mozaiklerinin mozaik tekniği açısından, Fırat Nehri'nden çıkarılan orijinal taşlarından yapılması ve çok renkli ve usta üsluplarından dolayı dünyanın en kıymetli mozaikleri arasında yer aldıklarını belirtmektedirler.

Urfa şehri uzun tarihî geçmişiyle çok fazla kültürel alana ve tarihi esere sahiptir. Bunların çoğu tahrip olmasına rağmen

önemli sayılacak miktarı da günümüze ulaşmıştır. Tarihî eserlerin birçoğu Şanlıurfa surlarının çevrelemiş olduğu alan içinde yer almaktadır. Şanlıurfa, dinler tarihi ve inanç turizmi açısından da dünya kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Özel Varlıklarından Önde Gelenleri: Kent Yahudiler, Hristiyanlar ve diğer uygarlıklar yanında Müslümanlar için de tarihî bir öneme sahiptir. Musevi, Hristiyan ve Müslümanlar tarafından tanınan Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğup yaşadığına, O'nun Nemrut ve halkının taptığı putlarla mücadelesinin ve ateşe atılma olayının Urfa'da cereyan ettiğine inanılmaktadır. İbrahim Peygamber'in torunu ve İsrailoğullarının atası Yakub Peygamber'in Harran'da evlendiği, ayrıca Şuayb Peygamber'in Harran'a 37 kilometre mesafedeki Şuayb Şehri'nde yaşadığı ve Musa Peygamber'in Şuayb Şehri yakınındaki Soğmatar'da Şuayb Peygamberle buluştuğu rivayet edilmektedir.

Eyyüb Peygamber'in, hanımı Rahime Hatun'un ve Elyesa Peygamber'in türbelerinin bulunduğu Eyyüb Nebi Köyü (Viranşehir İlçesi yakınında) ve Eyyüb Peygamber'in hastalık çektiği mağara (İl merkezinde Eyyübiye semtinde) yerli ve yabancı çok sayıda ziyaretçinin ilgisini çeken mekânlardır. Bu peygamberlerin tümünün Urfa ile ilgisinin bulunması kente günümüzde "Peygamberler Şehri" adının verilmesine sebep olmuştur.. Urfa, dinler tarihi ve inanç turizmi yönünden dünyanın en önemli inanç merkezlerinden biri durumundadır.

Ayrıca tarihte bilinen en eski İslâm üniversitesinin, Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde olduğu tahmin edilmektedir. İslâmiyet'in yayılmasından önce kurulduğu düşünülen "Harran Okulu" dönemin en gözde okulları arasında bulunmaktaydı. Abbasilerin egemenliği döneminde Halife Harun Reşid zamanında kapsamı daha da genişletilen Harran Okulu'nda yabancı bilim adamlarının eserleri tercüme edilmiş, din, astronomi, tıp, matematik ve felsefe alanlarında eğitim verilmiştir.

Şehirde Müslim ve Gayrimüslimler bir arada yaşamışlardır. Halep-Musul ticaret yolu üzerinde bulunan Urfa'nın ticarî konumunu tarihin her dönemi boyunca koruduğu, özellikle

18. yüzyılda şehirde köklü bir esnaf teşkilâtının var olduğu, dolayısıyla çok çeşitli ürünlerin imâl edildiği, bunun yanı sıra uzak-yakın şehirlerle de ticarî münasebetlerinin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Hristiyanlığın en anıtsal ve görkemli kiliseleri “Edessa” adıyla anılan Urfa’da inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde bunlara camiler, mektepler, bedestenler, hamamlar ve resmî daireler eklenmiştir.

Urfa, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra başta Kanunî Sultan Süleyman ve IV. Murad gibi padişahlar olmak üzere devlet adamları ve halktan hayırsever insanlar, vakıflar tesis etmişler böylece şehirde eğitim ve öğretim faaliyetleri iyi derecede yürütülmüştür. Şanlıurfa uzun geçmişinin getirdiği farklı kültürler sayesinde farklı mimarî eserlerle doludur. Bunlar arasında cami ve türbeler ayrı bir yer tutmaktadır.

Şanlıurfa merkezde bulunan Halil’ür Rahman Camisi ve Medresesi ile Rıdvaniye Camisi ve Medresesi bütünleşerek bir külliye haline gelmiştir ve şehrin önemli bir dinî merkezini oluşturmaktadırlar. Balıklı Gölün çevresinde yer alan bu külliyenin ilk binası 13. yüzyılda yapılmış ve 18.-19. yüzyıllarda yeni yapıların eklenmesi ile külliye konumuna gelmiştir. İnanışa göre; Nemrut, putlarını kıran Hz. İbrahim’i cezalandırmak için mancınıkla ateşe atmış, ancak ateş onu yakmamış ve suya dönüşmüştür. Ateşteki odunlar da balık olmuşlardır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu camiden Halil İbrahim Tekkesi olarak söz etmekte: “Tekkenin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrud’un Hz. İbrahim’i atmak için yaktırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. Bir adam yedi gece yedi gün ziyaret etse muradı olur derler. Saf suyundan içenler Allah’ın emriyle çarpıntı illetinden kurtulurlar, bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar” diye yazmaktadır.

Halil’ür Rahman Külliyesi’nin en gösterişli yapıları halk arasında Zulmiye ismiyle tanınan Rıdvaniye Camii ve Medresesi’dir. Gölün kuzey kıyılarını tümüyle kaplayan bu yapılar günümüze ulaşamamış hamam ile birlikte başlı başına bir külliye durumundadır. Günümüzde burası Şanlıurfa’nın simgesi konumundadır. Balıklı göllerin doğusundaki Mevlid-i Halil ve Hasan Padişah (Hasan Paşa) Camileri ve bu alanın kuzeydoğusunda yer alan Pazar ve Mevlevihane camileri diğer kültür mirasları arasında sayılabilir.

Şanlıurfa şehrinde tarihî öneme sahip olan alanlardan biri de Hazreti Eyyüp Peygamber Makâmı'dır. Şifalı suyu olduğuna inanılan kuyunun ve Hazreti Eyyüp'ün çile çektiğine inanılan mağaranın bulunduğu bu alan kutsal kabul edilmektedir. Bu makâmların yanı sıra şehrin bütününde çok sayıda tarihî Cami yer almaktadır. Bunlardan Arabî Camii, Nimetullah Camii, Tuzeken Camii, Dabbakhane Camii, Behramlar Camii, Çakeri Camii, Eski Ömeriye Camii, Hacı Lütfullah Camii, Hacı Yedigâr Camii, Hayrullah Camii, Hekim Dede Camii, Hızanoğlu Camii, Hüseyin Paşa Camii, İmam Sekkâki Camii, Kadioğlu Camii, Kara Musa Camii, Kutbeddin Camii, Müderris Camii, Narıncı Camii, Pazar Camii, Şehbenderiye Camii, Yusuf Paşa Camii ve Yeni Ömeriye Camiileri Şanlıurfa'nın dinî mimarî örneklerinden bir kısmı olarak sayılabilir.

Urfa'da Cami olarak kullanılan kiliseler de mevcuttur. Bunlar Selâhaddin Eyyubi Camii (Aziz Youhanna-Vaftizci Yahya Kilisesi), Fırfırlı Cami (Fırfırlı Kilise- Oniki Havari Kilisesi), Peygamberler Camii (St. Georgios Kilisesi) ve Ulu Cami (Kızıl Kilise)'dir.

Şehrin diğer tarihî yapıları arasında sur kalıntıları ve kapıları da önemli yer tutmaktadır. Balıklı Gölün batısında bulunan, bazı dönemlerde Su Kapısı, Kemerler Kapısı ve Sakıb'ın Kapısı olarak bilinen kapı kalıntıları, Bey kapısı mahallesi sınırları içinde bulunan ve Mahmut Bey Kulesi olarak da adlandırılan Beykapı, Kendirci ve Gümüş kuşak mahallelerinin sınırında yer alan Harrankapı tarihten günümüze uzanan şehir kapılarıdır.

Şanlıurfa, bugün de mimarî dokusunun zenginliği ile Anadolu'nun önde gelen illeri arasında yer almakta ve bu özelliğinden dolayı "Müze Şehir" adıyla da tanınmaktadır. Şehirde Kültür Bakanlığı'nca tescil edilmiş 180 tarihî ev, 32 cami ve mescit, 5 kilise, 7 medrese, 9 han, 8 hamam, 8 kapalı çarşı, 6 köprü, 13 çeşme, 2 sebil, 1 su kemeri, 1 su bendi, 2 anıt, şehir surları ve 1 iç kale bulunmaktadır. Tespit edilen Taşınmaz Kültür Varlıkları kapsamındaki eser sayısı ile Türkiye'nin ilk üç-dört şehri arasında gösterilen Şanlıurfa, İl genelinde yapılan 35 arkeolojik kazı sayısı ile "Türkiye'de en çok arkeolojik kazı yapılan ili" olma özelliğini

korumaktadır. Şanlıurfa'nın Arkeoloji Müzesinin dünyanın en eski eserlerine sahip olduğu da söylenebilir.

Şanlıurfa kenti dinî, arkeolojik kalıntıların yanı sıra folklorik değerleri ile de köklü bir kültür varlığına sahiptir. Şehrin önemli konumunun ortaya çıkmasında rol oynayan kültürel değerler arasında yerel halk arasında yaşatılan sıra geceleri, müzik ve mutfak kültürü önemli bir yer tutmaktadır. 1600 yıllarında Urfa'ya gelen Evliya Çelebi kendine has üslûbuyla Urfa'nın tarihini ve Urfalıları anlatırken halkının misafirperver olduğuna dikkat çekerek yemeğe tek oturmadıklarını belirtir.

Şanlıurfa, tarihî ve kültürel zenginliklerini bu güne kadar koruyabilen ender şehirler arasında yer almaktadır. Savaşlar, doğal âfetler, iç karışıklıklar ve bilinçli-bilinçsiz yıkımlar yüzünden tarihî yapılarının büyük bir bölümü günümüze kadar gelememiştir. Günümüze gelen yapıların bazıları ise, çeşitli tamir ve yenilemeler sonucunda mimarî özelliklerinin bir kısmını yitirmiş, bazılarında da ayakta kalan kısımları yıkılmaya yüz tutmuş durumdayken yapılan onarımlarla tarihî değerleri ile kurtarılmaya ve ayakta tutulmaya çalışılmaktadır.

II. Abdülhamid'in Devlet Yönetiminde Teknolojinin Yeri:

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde 33 yıl gibi uzun bir süre padişahlık yapmıştır. Siyasî dehasıyla imparatorluğun çöküşünü geciktiren hükümdar olarak tarihe geçmiştir. Kendi döneminde acımasızca eleştirip onu anlamayanlar, daha sonraki yıllarda O'nun ne kadar uzak görüşlü bir devlet adamı olduğunu kabul etmek durumunda kalmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid, pek çok özelliğinin yanı sıra devlet idaresinde telgraf ve fotoğraf gibi zamanın ileri teknolojilerini en etkin şekilde kullanan yenilikçi bir padişah'tı. Sultan II. Abdülhamid'in teknolojik gelişmelere, fotoğraf sanatına ve fotoğrafa olan merakı fotoğrafın gündelik hayata girmesini sağlayarak yeni bir meslek dalının da ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Aynı şekilde telgraf hatlarının ülkenin her yanına yayılması, merkezden çevrenin idaresini kolaylaştıran önemli bir unsur olmuştur. Değil ülke genelinde, İstanbul'da bile çok fazla dolaşamayan Padişah, ülkenin her yanında yaşanan

gelişmelerden herkesten önce haberdar olmayı teknolojiyi takibi sayesinde başarmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu fotoğrafla ilk olarak Kırım Savaşı sırasında tanışmıştı. II. Abdülhamid'in şehzadeligi sırasında katıldığı, amcası Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine ait fotoğraflar ilgisini çekmiştir. Abdülhamid'in zevk olarak başlattığı uğraş, zamanla pek çok fotoğrafçının geçim kapısına, belki de Sultan'ın taşrayı kontrol etme aygıtına dönüşmüştü. Uzak vilâyetlerden her yıl İstanbul'a gönderilen fotoğraflar üzerinden Sultan hükmettiği toprakların gelişimini gözlemleyebiliyor, problemlere müdahale edebiliyordu. Her geçen gün büyüyen albümler Yıldız Saray'ında tutulduğu için "Yıldız" veya "II. Abdülhamid Albümleri" ismiyle tarihe geçmiştir.

İlk bakışta Saray'dan pek dışarı çıkmayan II. Abdülhamid'in, devrin ünlü fotoğrafçılarına sipariş ettiği, kimi zaman da ünlü fotoğrafçılardan satın aldığı bu fotoğraflar sayesinde hem Osmanlı'yı hem de dünyayı izlediği anlaşılıyor. Fotoğraf ilgisini sadece devlet yöneticiliğiyle sınırlı tutmayan II. Abdülhamid, aynı zamanda iyi bir fizyonomist (insanların yüz çizgilerinden karakterleri ile ilgili ipuçları çıkaran kimse) idi. Sultan, fotoğraflara bakarak insanların karakterlerini anlamaya çalışıyordu. Sultan'ın karakol açılışlarına bile özel fotoğrafçıları gönderdiği ve fotoğrafçıları genelde güvendiği askerlerden seçtiği bilinmektedir.

Fotoğraflar Osmanlı İmparatorluğu toprakları yoğunlukta olmak üzere dünya ülkelerinin her yanını kapsamaktaydı. Bu fotoğraf albümlerinde inşa edilen okullar, hükümet konakları, camiler, türbeler, köprüler, demiryolları ve kara yollarının açılış törenlerine yer verilmiştir. Ayrıca hastaneler, hamamlar, limanlar, karakollar, müzeler, saraylar, köşkler, çeşmeler ile gümrük binaları, kaleler, fabrikalar gibi tarihi eserlerin, şehirlerin genel görünümü, askerî binalar, devlet yetkililerinin ve askerlerin fotoğrafları ile kendi ailesine ait fotoğraflar da yer almaktaydı.

Sultan II. Abdülhamid'in, kimine göre kamu diplomasisi hamlesi, kimine göre bir nevi psikolojik algı operasyonu yaratmak olarak adlandırılan fotoğraf albümlerinden seçilen; 1885-1893 yılları arasında hazırlattığı ve 1871 fotoğrafı bir

araya getiren 51 albümü Amerika Kongre Kütüphanesine gönderdiği bilinmektedir.

Albümler, II. Abdülhamid tarafından kendi döneminde ne tarz gelişmeler olduğunun görülmesi ve kendisinin ülkesinde eğitim ve öğretimin ilerlemesi ile ne kadar yakından ilgili olduğunu bilmeleri için gönderilmişlerdi. Bu fotoğraflarla aynı zamanda Osmanlı'nın ihtişamını, ekonomik ve askerî gücünü yansıtarak Osmanlı hâlâ ayakta ve güçlüdür imajını vermeye çalışmıştır.

Bu albümler tarihçiler için bir hazine niteliğindedir. II. Abdülhamid'in bu fotoğraflara bakarak ülkenin mevcut durumu hakkında gözlemler yapmasına paralel olarak bu günün tarihçileri de, şimdi o yıllarla ilgili olarak birebir gözlem yapma imkânı bulabilmektedir. **"Bazen bir fotoğrafın birçok sayfa yazıdan daha fazla bilgi verdiği muhakkaktır".**

Bu kitapta yer alan fotoğraflar için Yıldız Albümlerinden yararlanılmıştır. Kitabın düzeni oluşturulurken önce Urfa şehrinin merkezinden başlanılmış ve alfabetik olarak ilçeler sıralanmıştır. Bu düzen okuyucunun kitabı kolay analiz edebilmesi için kullanılmıştır. Sonuç olarak toplam 137 fotoğraf kullanılan bu çalışmada Urfa merkezden 73, Birecik'ten 34, Harran'dan 4, Rum Kale'den 21, Siverek'ten 1, Suruç'tan 3, Viranşehir'den 1 fotoğraf yer almaktadır.

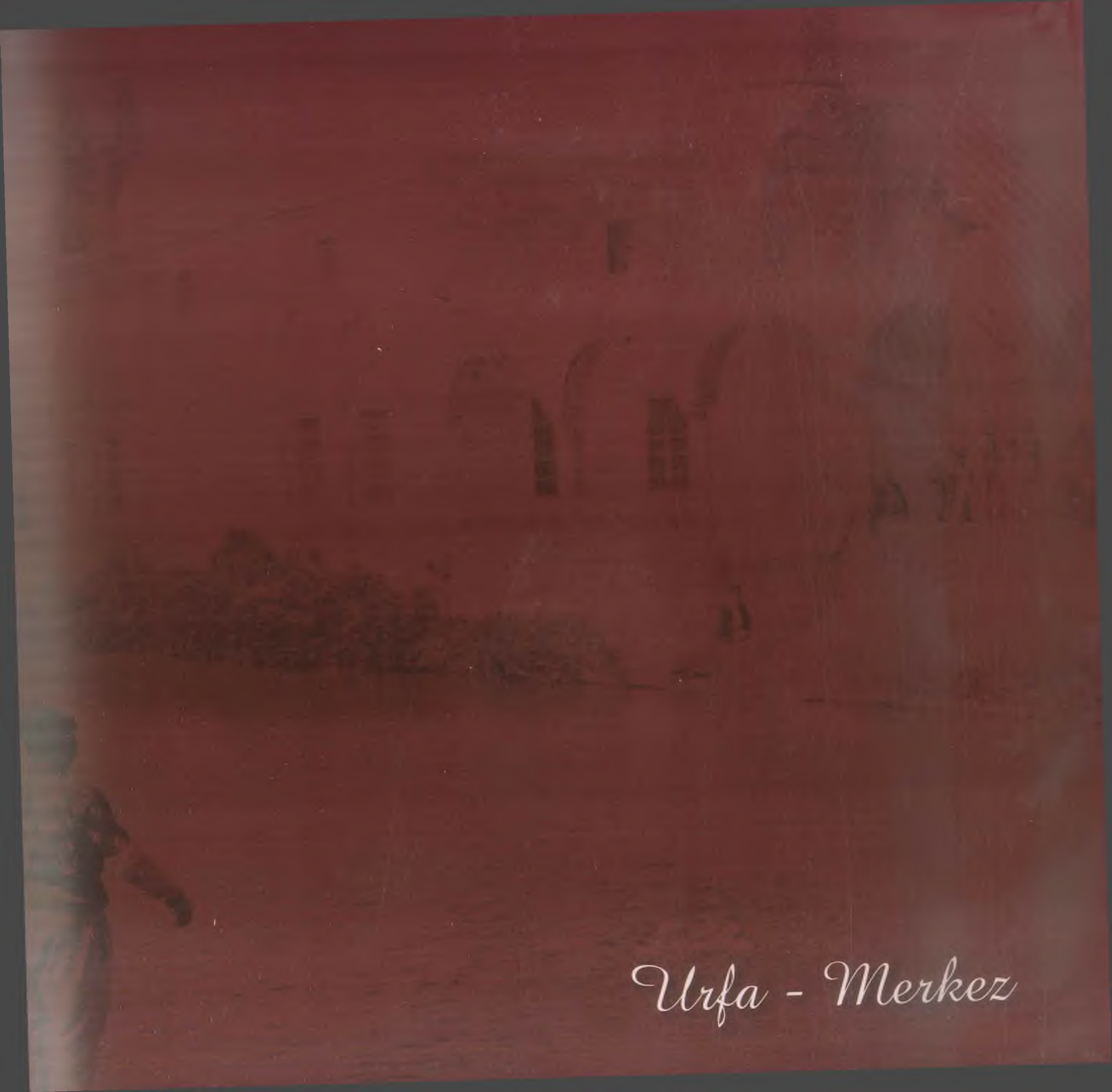
II. Abdülhamid'in elindeki bütün imkânları seferber ederek muhafaza etmeye çalıştığı Osmanlı İmparatorluğunun toprakları emperyalist dünya için tanınması, bilinmesi ve egemenlik kurulması gereken bir coğrafyaydı. Buraları muhafaza etmek ancak dış tehditlerin mahiyeti ve yöntemleri bilinerek ve engellenerek, hatta onları kullanarak mümkün olabilirdi. II. Abdülhamid bu gerçekten hareketle rakiplerinin yöntemlerini bilmeye ve kullanmaya gayret ederek devleti muhafaza etmeye çalışmıştır.

Elinizdeki kitapta yer alan fotoğraflar, böylesi bir amacı hedefleyen düşüncenin varlığını yansıtan üç kıtaya yayılmış Osmanlı devleti coğrafyasından seçilmiştir. Eseri okur ve fotoğraflara bakarken bu hususiyetin unutulmaması temennisiyle...

Urfa'da Halil'ür Rahman Camii ve Gölü görülmektedir.

A sepia-toned photograph of a town, likely Urfa, with several buildings and a large, dark, irregular shape in the foreground.

Urfa - Merkez

■ Urfa'nın garp (batı) cihetinden görünüşü.

■ Urfa'nın garp (batı) cihetinden görünüşü.

- Urfa'nın garp cihetinden görünüşü. Fotoğrafın ortasında görünen yapı Ulu Cami'nin minaresidir (eski Kilisenin çan kulesi).

■ Urfa'nın garpten görünüşü: Kaleden çekilen fotoğrafta Urfa şehrinin batı kısmı görülmektedir.

■ Kaleden çekilen fotoğrafta Urfa'nın kuzeybatısı görülmektedir.

■ Urfa şehrinin şark (doğu) cihetinden görünüşü.

- Urfa Kalesinin görünüşü. Tepede görünen sütunlar ise Hazreti İbrahim Aleyhisselâmın ateşe ilkası için (konulması) imal olunan mancınıkın resmidir. Urfa'nın kuzeyinde bulunan Damlacık Dağı'nın eteğinde bulunan tepe üzerine inşa edilen Kale'nin M.Ö. 4. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir.

- Urfa Kalesi. Kalenin üç tarafı kayalardan oyulan derin savunma hendekleri ile çevrili, kuzey tarafı ise sırtını sarp kayalıklara vererek kendini koruma altına almış görünmektedir.

- Kaleden çekilen fotoğrafta, sütunların arkasından Urfa şehrinin kuş bakışı görünümü bulunuyor. Düzgün kesme taştan yapılmış olan kalede iki sütun ile birçok yapı kalıntısının yanı sıra dağın içinden kayaya oyulmuş basamaklı bir yol da bulunmaktadır.

- Urfa Kalesi'nde Romalılardan kalma sütun. Kalenin içerisinde sadece iki sütun ayakta kalabilmiştir. Korint başlıklı sütunlardan birinde Süryanice yazılmış kitâbe vardır. Kitâbede anlatılan sütunun üzerinde bulunan heykel, bugün yerinde bulunmamaktadır.

- Urfa kalesinin üzerinden çekilen fotoğrafta, kalenin genel durumu görülmektedir. Urfa Kalesi iç kale ve dış kale olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Kale’de Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinden kalma birçok tarihî eser kalıntısı vardır.

■ Urfa bedenlerinin (kale duvarı) görünüşüdür.

■ Urfâ'da Hükümet Konağı.

■ Urfa Hükümet Konağı'nın resmidir.

■ Urfa Hükümet Konağı resmidir.

■ Urfa Hükümet Konağı'nın kapı cihetinden görünüşü.

- Urfa'da Mekteb-i Rüşdiye'nin görünüşü. 1898 yılı (Hicri 1316) Maarif Salnâmesine göre Urfa Sancağında biri merkezde, diğerleri Birecik ve Rumkale kazalarında olmak üzere toplam üç Rüşdiye bulunmaktadır.

- Urfa Rüşdiye Mektebinin resmi. Salnâmelere göre Urfa Merkez'de 1898 yılında 47 öğrenci, 1899 yılında 58 öğrenci ve 1900 yılında 60 öğrenci vardır. 1907 yılı Salnâmesine göre ise Urfa'da bulunan Rüştiyeler İdadilere dönüştürülmüştür.

■ Urfa'daki Halil'ür Rahman gölü. Urfa şehir merkezinde yer alan ve rivayetlerde İbrahim Peygamberin ateşe atıldığında düştüğü yerde oluşan göl, Balıklıgöl adıyla da anılmaktadır. Halkın inançları gereği balıkların kutsal olduğu ve yenilmemesi gerektiği düşünülmektedir.

- Halil'ur Rahman gölü ve kenarında Halil'ur Rahman Camii görülmektedir. Urfa şehir merkezinde, Balıklıgöl'ün etrafında bulunan Halil'ur Rahman Camii ve Medresesi ile Rızvaniye Camii ve Medresesinin birleşmesi ve yeni yapıların eklenmesiyle külliye konumuna getirilmiştir.

- Urfâ'da Rızvaniye Camii şerifi. Halil'ur Rahman gölünün kenarında yer alan cami, 1700'lü yıllarda, Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.

■ Halil'ür Rahman ve Rızvaniye'nin medreseleri.

- Urfâ'da Halil'ür Rahman makâmı. Halil'ür Rahman Camii'ne halk arasında Döşeme Camii veya Makâm Camii'de denmektedir. Şanlıurfa'nın en eski tarihli Camii olan yapının kitâbelerinde, 1810 ve 1871 yıllarında tamir gördüğü yazmaktadır.

- Halil'ür Rahman Aleyhisselâm'ın menbâ (kaynak, pınar, suyun çıktığı yer).
Balıklıgöl'ün kenarında da Rızvaniye Camii görülmektedir.

- Halil'ur Rahman Aleyhisselâm menbağının mecrası. Fotoğrafta sol kısımda Halil'ur Rahman Hamamı görülmektedir.

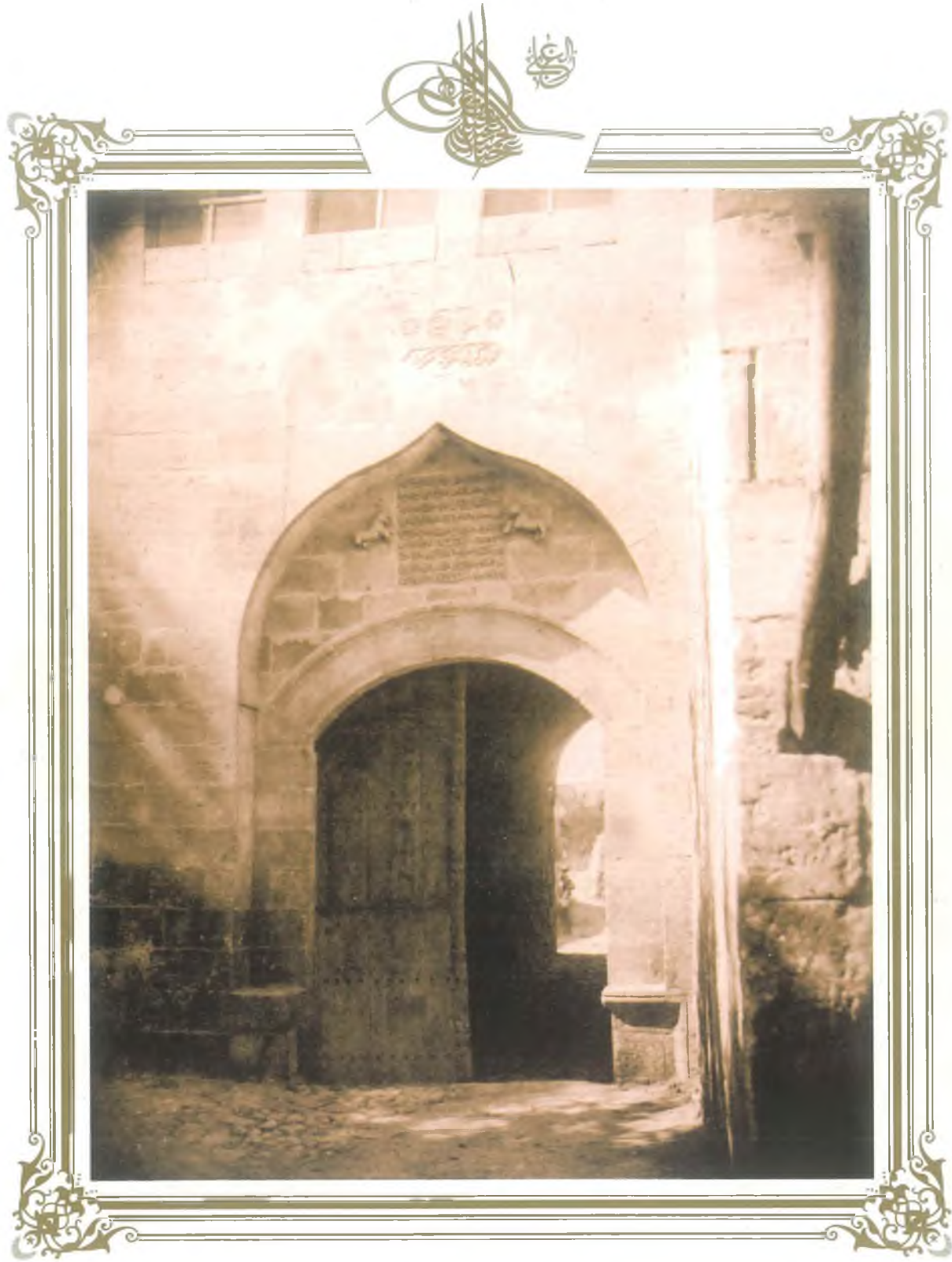
- Urfâ'da Halil'ür Rahman Aleyhisselâm menbağının bir cephesi. Fotoğrafta Aynzeliha gölü ve kıyısında oturan insanlar görülmektedir.

- Urfâ'da Halil'ür Rahman Aleyhisselâm menbağının bir cephesi. Fotoğrafta Aynzeliha gölü ve kıyısında oturan insanlar görülmektedir.

- Urfâ'da Bedesten çarşısı resmi. Kazzaz Pazarı da (ipek yapan veya satan) denilen yapı 1562 yılında inşa edilmiştir. Rıdvan Ahmet Paşa'nın vakfiyesinde Bezzazistan olarak ismi geçmekte ve 1740 yılında da onarıldığı kitaplarda yazmaktadır.

■ Urfa telgrafhanesinin resmi.

■ Urfa Reji (Tekel) İdaresi binası. Osmanlı döneminde tütün ve sigara ticareti Reji İdaresi'nin tekelindeydi.

■ Urfa mahpushanesi.

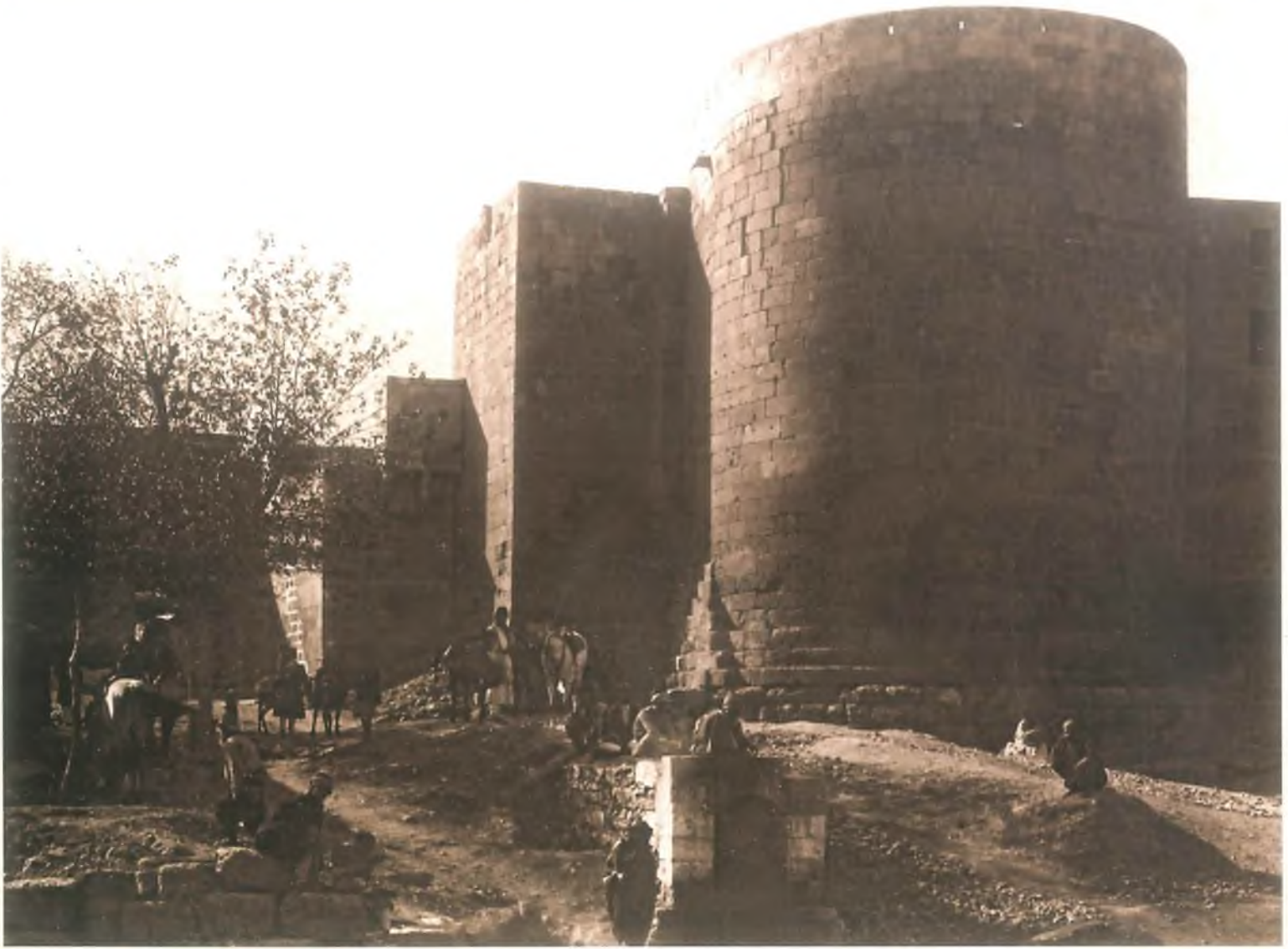

- Urfa Halepli Bahçenin görünüşü. Fotoğrafın ortasındaki kubbeli yapı Aziz Sergius veya Aziz Efraim Manastırı (Kilisesi) olan yapıdır ve bazı kaynaklarda Hızır İlyas Manastırı olarak da geçmektedir. 1960'lı yıllarda yıkılmıştır.

Önde bulunan bina Şair Sakıb Efendi'nin köşküdür. Şair Sakıb Efendi boş ve geniş tarlada kasırlar, havuzlar yaptırmış ve yeşil bir alan haline gelen Halepli Bahçe ortaya çıkmıştır. Halepli Bahçe adının kaynağı bilinmemektedir.

- Urfa'da Muhammed Beg'in bahçesi. Muhammed Beg, Rıdvaniye Camii'ni yaptıran Rıdvan Ahmet Paşa'nın torunlarından olup adı Mehmet Hilmi Paşa'dır. Bu bahçe günümüzde Samsat Kapı'dan Sarayönü'ne kadar uzanan ve "Beglerin Bahçesi" olarak bilinir.

- Urfa Bab-el Emir. Urfa şehir surlarının doğu yönünde yeralan kapıdan sadece burçları günümüze kadar gelebilmiştir. Urfa Salnâmelerinde şehir surlarının kapı sayısı dört olarak belirtilmiştir.

- Urfa'da Dağ Kapısı resmidir. Yüzyıl önce Urfa'nın dört bir yanını çevreleyen kale surlarının kapıları bulunmaktaydı. Gündüz açılan bu kapılar geceleri güvenlik açısından kapatılmakta ve şehre girişler engellenmekteydi. Bu kapı günümüze gelememiştir.

■ Urfâ'da Harran Kapısı. Kale surlarından Harran Kapı'ya Bab el-Harran da denmektedir.

■ Urfa'da Harran Kapı Karakolhanesi.

■ Urfa'da Topdağı'nın resmidir. Fotoğrafta tarihî mağaralar da görülmekte.

■ Urfâ'da Abdü'l-Cerrah Hazretlerinin makâm-ı âlileridir.

■ Urfa'da Ağa Celeb Meydanı Camii.

- Urfa Akmeydan Camii Şerifi. 1500'lü yılların başında Urfa Sancak Beylerinden Nimetullah Bey tarafından inşa ettirilen Camiye, Nimetullah Camii de denmektedir. Caminin kuzeybatı köşesinde kalan silindirik gövdeli tek şerefeli minare, Şanlıurfa'nın en uzun minarelerinden biridir.

- Ali Han Bey Camii Şerifi. Günümüzde Arabî Camii olarak bilinen Cami, Urfalı Ali Han Bey tarafından yaptırılmıştır. İnşa tarihi bilinmeyen Cami, 1743 yılında Arabîzâde Muhammed Fazılî Efendi tarafından onartılmış olmasından dolayı Fazılî Efendi'nin lâkabı olan "Arabîzâde" adıyla anılmaya başlanmıştır.

■ Urfa'da Araplar Camii Şerifi. Osmanlı döneminde Araplar Camii olarak bilinen bu Cami günümüzde Hayrullah Camii olarak tanınmaktadır. Ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen Cami'nin, 1764 ve 1797 tarihlerinde tamirat gördüğü kitâbelerinden anlaşılmaktadır.

- Urfa Pazar Camii. Attar Pazarı Camii, kısaca Pazar Camii'nin Zengiler döneminde (12. yüzyıl) yapıldığı tahmin edilmektedir. Kesin olarak inşa tarihi bilinmeyen bu Camiden, Evliya Çelebi Seyahatname'sinde "cemaatinin çok" olduğundan söz etmektedir.

- Ufa Hasan Paşa Camii Şerifi. Camiye Hasan Padişah Camii de denmektedir. Caminin 1404-1514 yıllarında, Akkoyunluların egemen olduğu dönemde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey tarafından yaptırılmış olduğu düşünülmektedir.

■ Urfa Hasan Paşa Camii Şerifi. Cami, çeşitli dönemlerde onarım görmüştür. Evliya Çelebi Seyahatnemesi'nde bu camiden Sultan Hasan Camisi olarak söz etmektedir. Günümüzde Hasan Padişah Camii olarak tanınmaktadır. Halil'ür Rahman Gölü'nden gelen su, bu Caminin avlusundan geçmektedir.

- Hüseyin Paşa Camii Şerifi. Şanlıurfa'nın merkezinde, Kara Meydanı mevkinde bulunan Hüseyin Paşa Camii, 1728 yılında Darendeli Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bizans döneminden kalma Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilen Camiye, günümüzde Kara Meydanı Camii de denmektedir.

■ Urfa'da Hazreti Eyyüb'ün makâmı. M.Ö. 2100 yılında Suriye'de doğan Eyyüp Peygamber, hicret ederek Şanlıurfa'ya kadar gelmiştir. Cüzzam hastalığına tutulan Eyyüp Peygamber'in mağarada çile çekerek ve Allaha ibadet ederek bu derdinden kurtulduğu rivayet edilmektedir. Günümüzde Şanlıurfa merkezinde bulunan Hazreti Eyyüp Peygamberin çile çektiği mağara, Eyyüp Peygamber Makâmı olarak ziyaret edilmektedir.

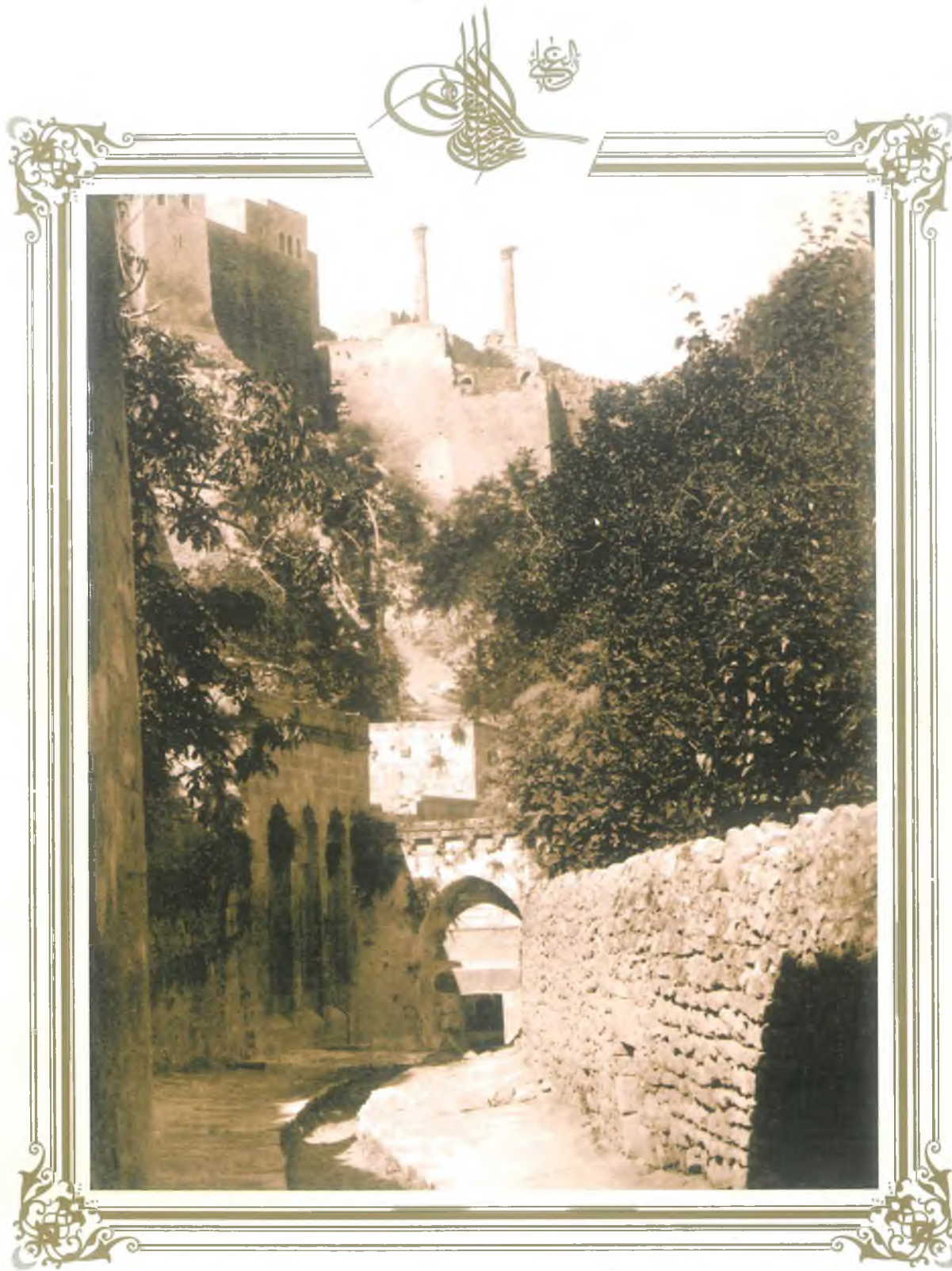
■ Kadıoğlu Camii. Kadıoğlu Mahallesi, Su Meydanı Mevkii'nde bulunan bu cami, Vakfiyesinde belirtildiği üzere Kadızâde Hüseyin Paşa tarafından 1694 yılında yaptırılmıştır. Caminin en dikkat çeken tarafı büyük giriş kapısının üzerindeki minaresidir. Bu minare 1844 yılında Urfa Kaymakamı Bahri Paşa tarafından yaptırılmıştır. Tek şerefeli minarenin altının boş oluşundan ötürü halk arasında Dipsiz Minareli Camii' de denilmektedir.

- Urfa'da Kara Musa Camii Şerifi. 16. yüzyıl başlarında Hacı Ali Yusufoglu Kara Musa tarafından yaptırılan Cami, daha sonraları birçok dönemde tamirat görmüştür.

- Kızıl Kilise Camii. Günümüzde Ulu Cami olarak bilinen cami, şehir merkezinde Divanyolu Caddesinde yer almaktadır. Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmeyen Caminin, “Kızıl Kilise” olarak adlandırılan, eski bir Kilisenin yerine inşa edildiği bilinmektedir. Caminin kitâbesine göre; 1684, 1779, 1780 ve 1870 tarihlerinde onarım görmüştür. Ayrıca eski Kilisenin çan kulesi olan sekizgen gövdeli Caminin minaresi, Cumhuriyet döneminde saat kulesine dönüştürülmüştür.

- Urfa'da Mevlid-i Halil makâm-ı âlileridir. Camiye, yanı başındaki mağarada İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanıldığından Mevlid-i Halil Camii ile Dergâh Camii de denmektedir. Kaynaklara göre yapı birçok safhadan geçmiş, önce bir putperest tapınağı, Yahudilik döneminde Havra, Hristiyanlık döneminde Kilise, Bizans döneminde Urfa Ayasofyası ve son olarak da Osmanlı döneminde Cami yapılmıştır. Halk tarafından Mevlid-i Halil Mağarasından çıkan suyun, zemzemden sonra en şifalı su olduğu kabul edilmektedir.

■ Ufa'da Meydan Camii Şerifi.

- Urfa Rızvaniye Camii Şerifi. Şehrin merkezinde bulunan Halil'ür Rahman Külliyesi'nin bölümlerinden biri olan Rızvaniye Camisi, Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa tarafından 1717 yılında yaptırılmıştır.

■ Urfâ'da Şeyh Muhammed el-Horasanî Makâmı.

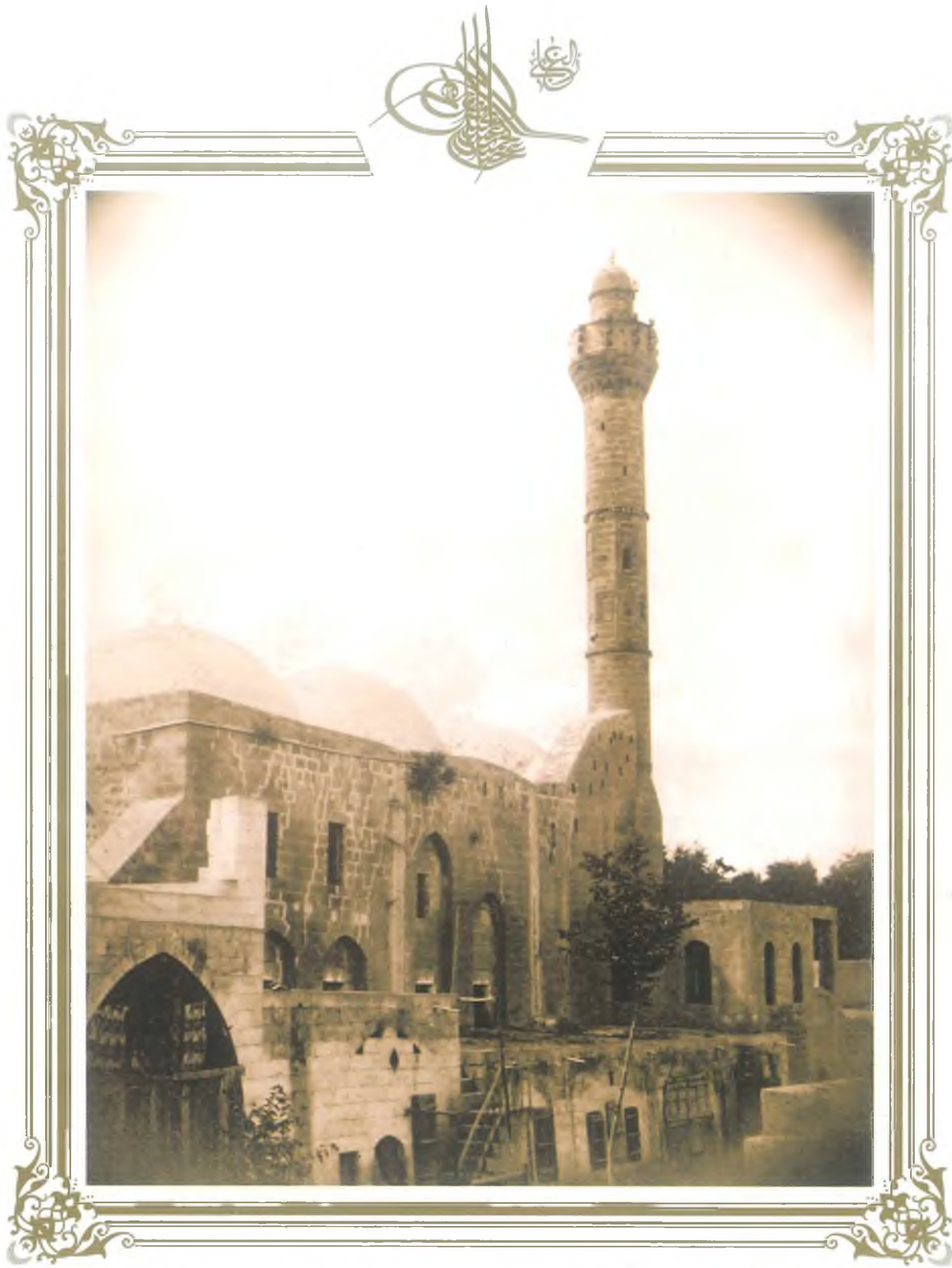
- Urfa'da Şeyh Maksud'un Makâmı. Devrinin âlim ve mutasavvıflarından olan, Nişabur'dan Anadolu'ya halka İslâmiyet'i öğretmek için gelmiş olan Şeyh Mes'ud, halk arasında Şih Maksut adıyla tanınmaktadır. Türbe ve tekkesi Urfa Kalesinin güney tarafında bulunan tepenin üzerindedir. Selçuklu mimarisi tarzında yapılmış ve kubbesi yarı açık durumda olan Türbe, Şanlıurfa'da bulunan en eski türbelerden biridir.

- Urfa Tuzeken Camii Şerifi. Caminin hangi dönemde ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 1754 ve 1858 yıllarında tamir edildiği Camide bulunan iki kitâbede tespit edilmiştir.

- Urfa'da Sakıbiye Tekkesidir. 1800 yılında Birecik'te doğan Sakıp Efendi (asıl adı Emin, mahlası Sakıb'dır), medrese tahsili yapmış, Urfa'yı çok beğenerek yerleşmiş hayır sahibi biridir. Anlatılanlara göre; serveti günden güne artarak Urfa'da, köşk, mektep, mescit, cami, tekke gibi hayır eserleri yaptırmıştır. Meşhur Sakıbiye Medresesi'ni ve tekkesini yaptırmış, ancak bu eserler günümüze kadar gelememiştir. Sakıbiye medresesinde birçok âlim ve şair yetişmiştir.

- Urfa Yusuf Paşa Camii Şerifi. Cami yanındaki hamam ile birlikte, Urfa Mutasarrıfı Arapkirli Yusuf Paşa tarafından, 1703 yılında yaptırılmıştır.

- Urfa'da Hızır İlyas Manastırırır. Aziz Efraim Manastırır (Kilisesi) olarak adlandırılan yapı, Müslümanlar tarafından Hızır İlyas Manastırırır olarak anılmaktaydı. Kaynaklara göre Urfa'nın sur haricinde, Halepli Bahçe denilen yerin yakınında yer alan Hızır İlyas Manastırırır, şehirdeki Ermenilerin önemli dinî merkezlerinden biri durumundaydı. Burada klâsik anlamdaki Hıristiyanlık eğitiminin yanı sıra çocuklar için bir okul ve bir vakırır bulunmaktaydı. Manastırır bünyesindeki vakırır yoluyla gayrimüslim fakirlere, işçilere ve yaşlılara yemek verildiği, çeşitli ihtiyaçlarının buradan karşılandığı kitaplarda anlatılmaktadır. Bu yapı günümüze gelememiştir.

■ Urfa Hızır İlyas Manastırı'nın derunundan (iç kısımdan) görünüşü.

■ Hızır İlyas Kilisesi'nin derununun resmidir. Kilisede âyin yapılan bölüm görülmektedir.

- Urfa'da Protestan Kilisesi'nin görünüşü. "Oniki Havari Kilisesi" adını taşıyan Ermeni Protestan Kilisesi iken, 1956 yılında Camiye çevrilmiştir. Yapımında kesme taş kullanılan ve dikkat çekici ince taş işçiliğinden dolayı halk tarafından Fırfırlı Cami olarak adlandırılan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Kiliseden camiye çevrilirken mihrap ve taş minber eklenmiştir. Bu fotoğrafın çekildiği dönemde Protestan Kilisesi olarak kullanıldığı fotoğraf altındaki yazıdan anlaşılmaktadır.

■ Urfa'da Ermeni Protestan Kilisesi derununun resmi. Kilise kürsüsü.

- Urfa'da Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi, Süryaniler tarafından 1861 yılında yaptırılmıştır. İsa peygamberin iki havarisinin anısına inşa edildiğinden dolayı onların ismiyle anılmaktaydı. 1924 yılına kadar Kilise ve okul olarak kullanılan tarihî yapı, bu tarihten sonra Tekel İdaresi'ne devredilerek tütün işleme fabrikası olarak kullanılmıştır. Fransızcada tekel sözcüğünün karşılığının Regie (Reji) olmasından dolayı daha sonraları Reji Kilisesi olarak da anılmaya başlanmıştır.

■ Ermeni Katolik Kilisesinin resmi.

- Urfa'da Ermeni Kilisesi derunu. İlk yapıldığında Aziz Yuhanna (Vaftizci Yahya) Kilisesi olarak kullanılan yapı, uzun yıllar harap durumda kalmış, elektrik santrali ve adâlet sarayı olarak kullanılmış, en sonunda 1993 yılında yapılan tamiratla Selâhattin Eyyubi Camisi olarak ibadete açılmıştır. Kilise ve yanında bulunan mezarlık da fotoğrafta görülmektedir.

■ Urfa Ermeni Kilisesi derunu. İç kısımdan bir görüntü.

■ Urfa Kışla-i Hümayunun resmidir. Kışla-i Hümayunun dış tarafından çekilen fotoğrafı.

■ Urfâ'da Kışla-i Hümayun derununun görünüşüdür.

- Urfa'da Redif Asker-i Şahânesine mahsus debboy'dur (depo). Günümüzde Millet Hanı olarak bilinen yapının, 15.-16. yüzyıllar arasında yapıldığı tahmin edilmektedir.

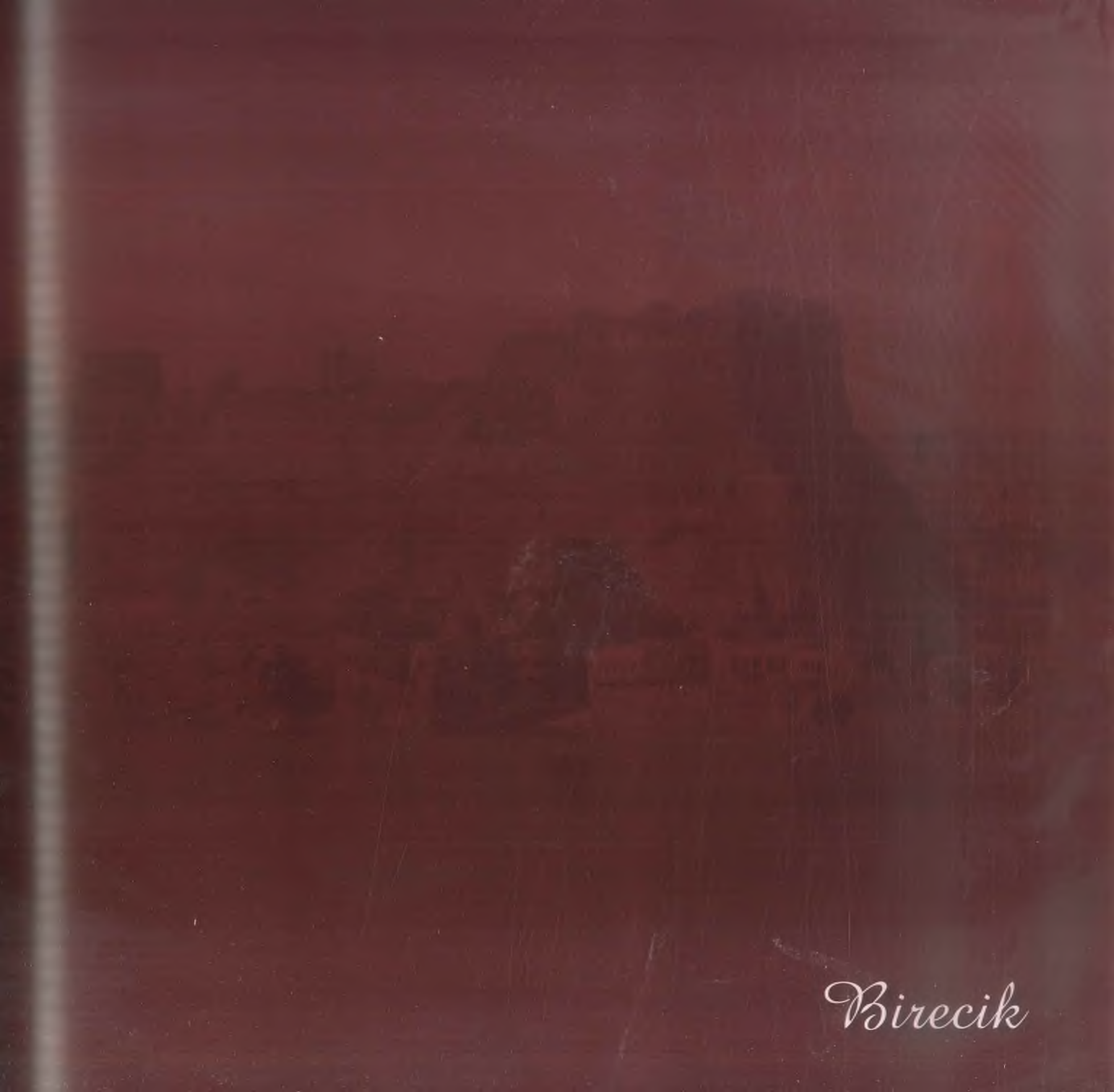

■ Urfalı cephaneliğın görünüşü.

- Mezar Anıtı olarak yaptırılan ve dönemi belirlenemeyen Çift Kubbe, Şanlıurfa Kalesi'nin doğusunda Tepe Mezarlığında bulunmaktadır.

Birecik

- Birecik'te Fırat Nehri'nin görünüşü. Aramice Bîrsâ kelimesinden türeyen ve Arapça küçük kale, hisar anlamına gelen el-Bîre olarak bahsedilen Birecik'in tarihi, stratejik konumundan ötürü eski dönemlere uzanmaktadır.

- Birecik'in Fırat Nehri karşısından görünüşüdür. 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılan Birecik, liman şehri olması sebebiyle Anadolu'dan Bağdat ve Basra'ya ulaşımında önemli bir noktada bulunmaktaydı.

- Nefs-i Birecik Kale cihetinden görünüştür. Kentin en eski tarihî kalıntılarından biri olan Birecik Kalesi, doğu yamacında ve kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır.

- Kaleden Birecik'in görünüşü. Osmanlı döneminde Halep ve Bağdat gibi iki büyük şehrin iskelesi niteliğinde olduğu için dükkânlarında her türlü eşyanın mevcut olduğu, gayet münbit (verimli, verimi bol) olmasından dolayı Birecik sahrasına "Vadi'i Zeytun" dendiğini çeşitli kaynaklarda görmekteyiz.

■ Kaleden Birecik'in görünüşüdür. Kaleden çekilen fotoğrafta Birecik evleri görülmektedir.

- Kaleden Birecik'in görünüşüdür. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Birecik Fırat kenarında bir şahika (zirve) üzerindedir" demektedir.

■ Nefs-i Birecik'in Fırat cihetinden görünüşü.

■ Kaleden Birecik'in görünüşü.

- Birecik Kalesi resmi. Evliya Çelebi Birecik Kalesi için, “Mübarek ve muazzam Fırat nehrinin doğu tarafında kuzeye meyilli yalçın bir kaya üzerinde feleklere kafa tutan, göze hoş görülen bir kaledir. Koruma hendekleri yoktur. Zira dört tarafı cehennemdeki gayya kuyusu gibidir” demektedir.

- Birecik Kalesi. Kale, Fırat Nehri ve Birecik Ovası'na hâkim bir konumda olup yapıldığı tarih hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kale'ye inşa edildiği beyaz kalker kaya kütlesinden dolayı Beyaz Kale (Kale't'ül Beyza/Beyda) denilmektedir.

■ Birecik'de Urfa Kapısı. Sağlam olarak günümüze kadar ulaşabilen şehir kapısıdır.

- Nefs-i Birecik Urfa Kapısı. Birecik'i çevreleyen surlar, büyük tahribata uğramış, yalnızca birkaç burç kalıntısı ve kısmen de olsa iki kapısı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir.

- Birecik'de Meydan Kapısı. Meydan kapısı günümüze kadar ulaşamamıştır. Fotoğrafta surların yakınında yük taşıyan develerde görülmekte.

- Nefs-i Birecik'te Vadi-i Cenk Kapısı. 16. yüzyıl başlarında Birecik'te Meydan, Vadi-i Cenk, Merkez ve Bâb-ı Ruha adını taşıyan dört mahalle olduğunu kaynaklar yazmaktadır.

- Birecik'in diğerk bir kapısı. Fotoğraf dikkatli incelendiğinde sur gölgesinde dinlenen insanlarda görülüyor.

■ Birecik'te Hükümet Konağı.

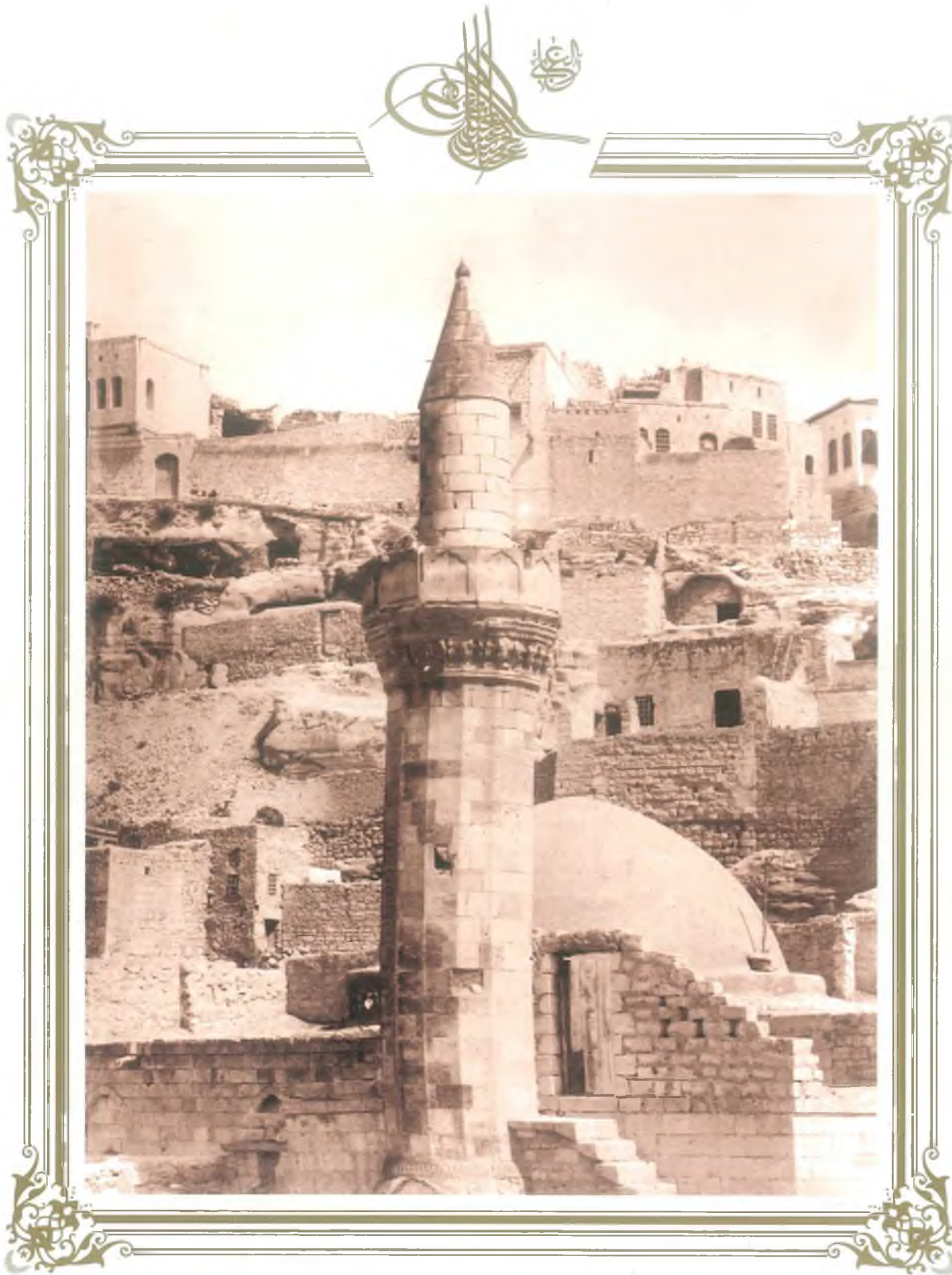
- Birecik Mekteb-i Rüşdiyesi Maârif-i Umûmiye Salnâmeleri'ne göre; Birecik'te 1898 yılında 55, 1899 yılında 54, 1900 yılında 55 ve 1907 yılında 60 öğrenci bulunmaktaydı.

■ Nefs-i Birecik'te Postahane.

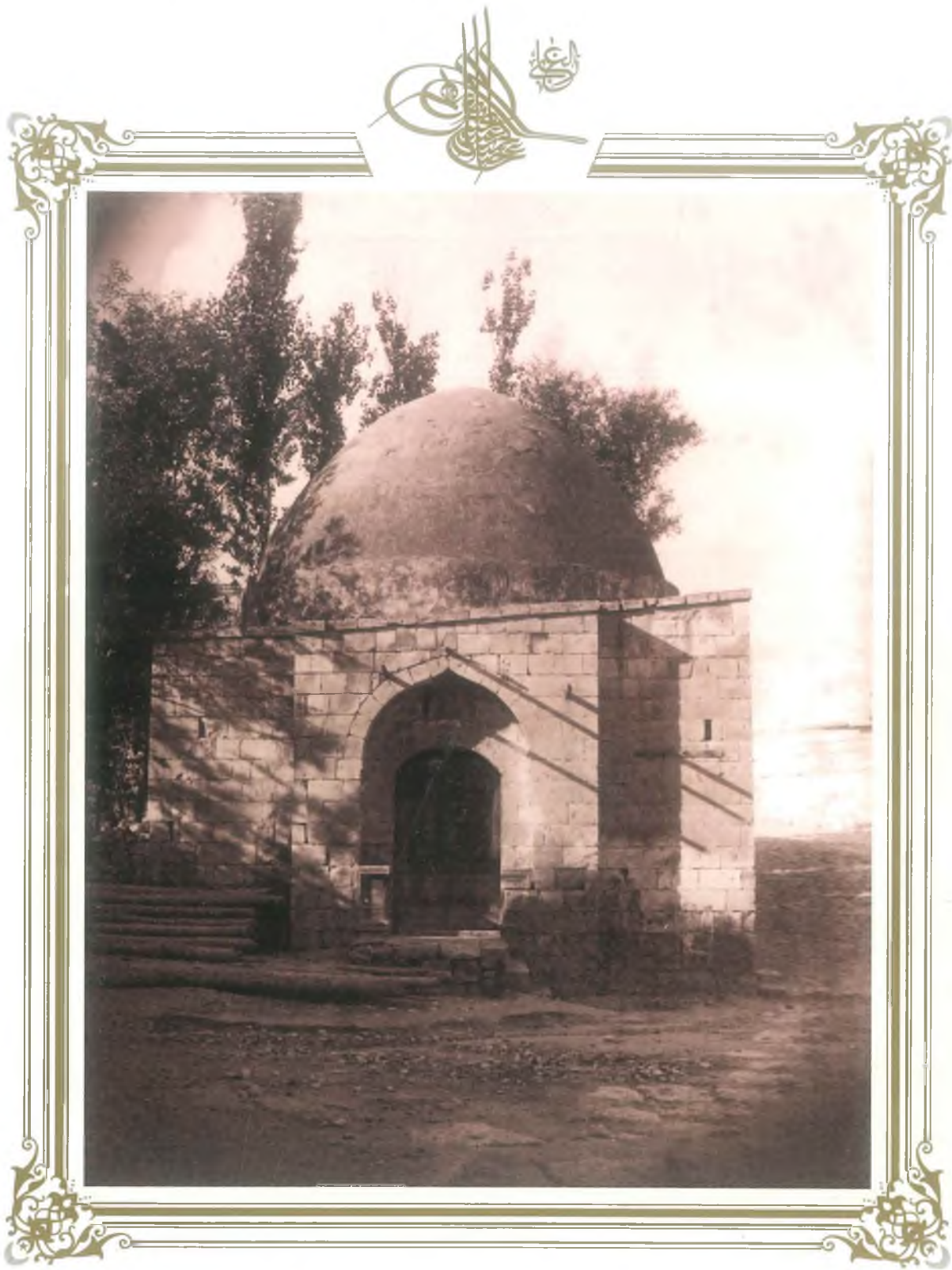
- Nefs-i Birecik'te İynablı (İnnaplı) Camii Şerifi'nin resmidir. Tarihî bir Camii olan İnnaplı Cami yıkılmış ve yerine yeni bir Cami inşa edilmiştir.

- Birecik'te Cüçük Camii Şerifi. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Camiye günümüzde Abdi Kethüda Camii denmektedir. Giriş kapısındaki kitâbede "abd-ı hüda" Camiinin harap iken Sabrizâde Ali Baba tarafından 1827 yılında tamir edildiği yazmaktadır.

- Birecik'te Çarşı Camii Şerifi'nin resmidir. Camide bulunan bir kitâbeye göre; El Hac Firas Gani Oğlu Ahmet Oğlu Ömer Oğlu Muhammed tarafından, H.771 (M. 1369) yılında yaptırıldığı yazmaktadır. Camide bulunan kitâbelerden anlaşıldığı üzere çeşitli tarihlerde birçok kez tamirat geçirmiş ve günümüze gelene kadar ilk şeklini tamamen kaybetmiştir.

■ Nefs-i Birecik'te Kale Camii Şerifinin resmidir. Cami günümüze ulaşmamıştır.

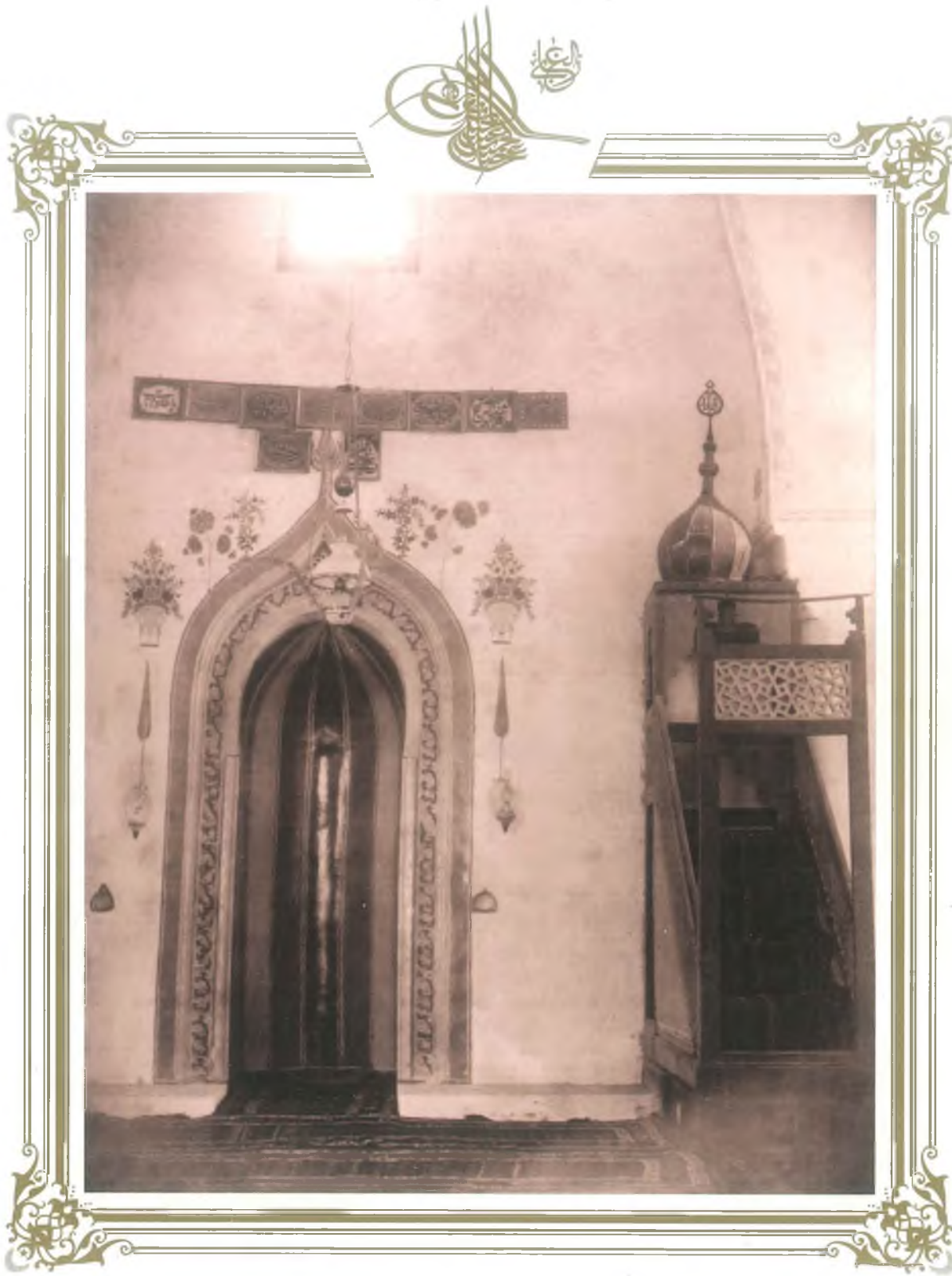
- Birecik'te Mahmut Paşa Camii Şerifi. Urfa kapısı yakınındaki Mahmut Paşa Camii'nin 1573 yılında Mahmut Paşa tarafından yaptırıldığı kitâbesinde yazmaktadır. Bulunan diğer kitâbelerde ise birçok tamir geçirdiği görülmektedir. Minareye bakıldığında burmalı silindirik gövdesi dikkat çekmektedir.

- Birecik'de Mağara Camii. Meçan Kapının kuzeyinde, küçük hamama yakın konumda olan Caminin etrafı dar sokaklar ve evler ile çevrilidir. Bizans döneminde Kilise olarak kullanılan yapının, 15.-16. yüzyıllarda Camiye dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Düzgün bir planı olmadan kayalara oyularak yapılan Mağara Camii, günümüzde kullanılmamakta ve 1964 yılında ön kısmına inşa edilen yeni binasıyla hizmet vermeye devam etmektedir.

■ Nefs-i Birecik'te Serveli (Servili) Caminin dış görünüşü.

- Birecik'te Serveli Camii'nin derunu. Caminin mihrabındaki servi tasvirlerinden dolayı Servili Camii de denilmektedir.

■ Birecik Şeyh Sadeddin Cami-i Şerifi'nin resmidir. Birecik Kalesi'nin doğusunda ve evlerin arasında bulunan Caminin inşa kitâbesi olmadığından ne zaman yapıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Kuzey cephe kapısı üzerindeki kitâbeye göre 1911 yılında Şeyh Mustafazâde tarafından yenilendiği belirtilmektedir.

- Birecik'te Ulu Cami-i Şerifi. Şehrin en önemli tarihî yapılarından olan Ulu Cami'nin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekte, fakat zarar gören kitâbesinden anlaşıldığı kadarıyla Memlûklu Sultanı Melik Eşref Şaban'ın emriyle yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

- Birecik Kalesi'nde medfun Sekkaki makâm-ı âlileridir. Birecik kalesinin güneybatı köşesindeki burcun içerisinde yer alan, halk arasında Şeyh Müftah (Mifth-ül Ulûm-İlimlerin anahtarı) lakâbıyla anılan kişiye ait türbe, konumu itibariyle şehre hâkim bir noktadadır. Asıl adı Ebu Yusuf Sekkaki'ye ait türbenin günümüzde tonoz örtüsü, türbe üzerine çökmüş olduğundan mezar görülmemektedir.

- Birecik'de Ermeni Kilisesi. Günümüze kadar gelemeyen Surp Asdvadzadzin adlı Ermeni Kilisesi, 1880'li yıllarda inşa edilmiştir.

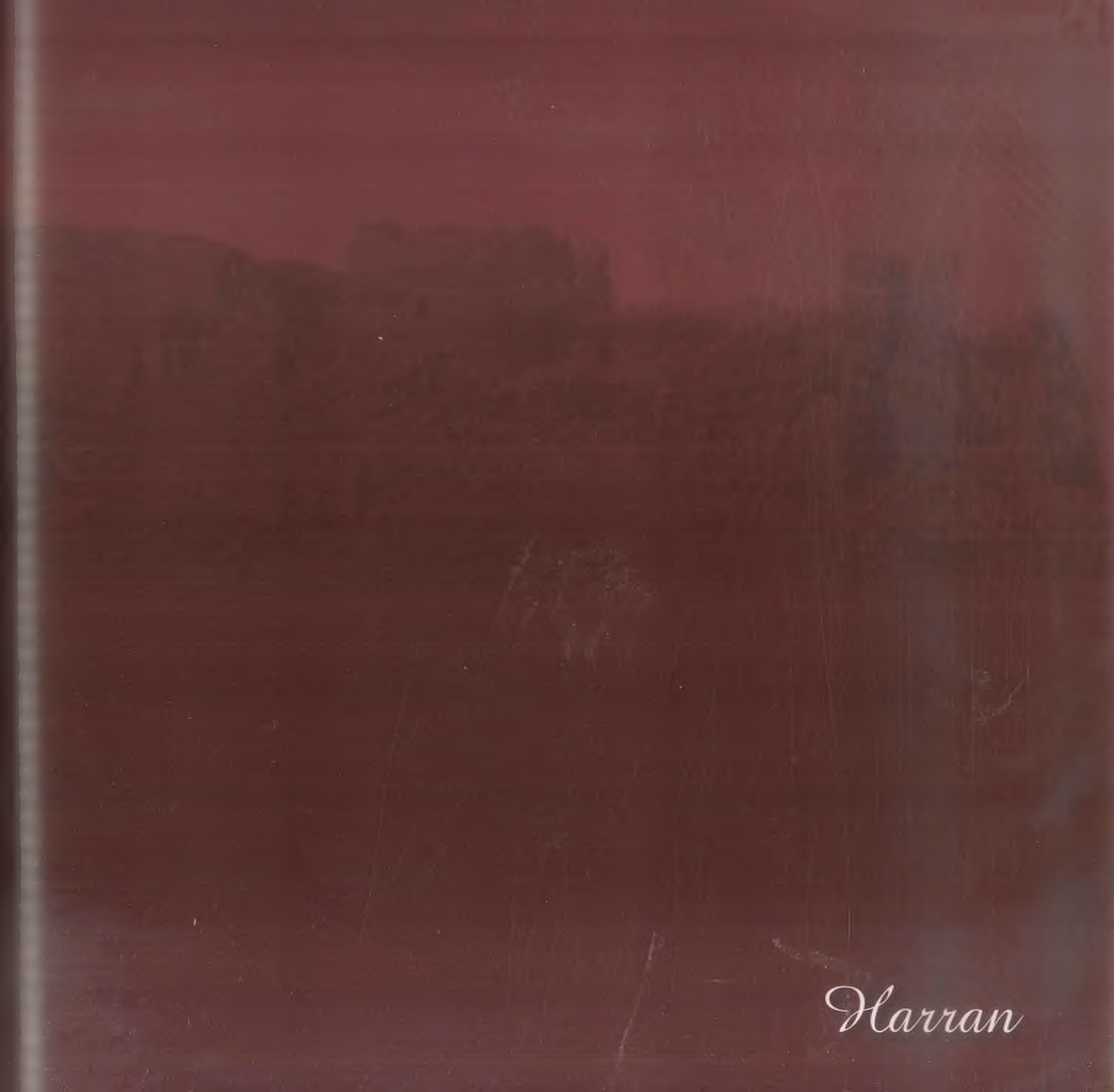
■ Birecik kale ve civarı.

■ Fırat nehri kenarında yalı evleri.

Harran Kalesi

Harran

- Harran nam mahallin kalesi. Harran, etimolojik açıdan “yolların kavuştuğu yer”, “kavşak” anlamına gelmektedir. Hemen hemen tüm kaynaklarda kalenin yerinde eskiden Sâbi mabedinin (Sâbiîlik- Mandeizm: Âdem, Nuh ve Vaftizci Yahya’yı peygamber kabul eden, ancak İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed’i reddeden bir inanıştır) bulunduğu söz edilmektedir. 17. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Harran Kalesi için, “Urfa’dan güney tarafında dokuz saat giderek Harran Kalesi’ne geldik. Burayı da Nemrud yapmıştır. Çöl içinde gayet sağlam bir kaledir. Beşgen şeklinde olup sanki usta elinden yeni çıkmış gibidir” diye yazmaktadır.

■ Harran Camii Şerifi.

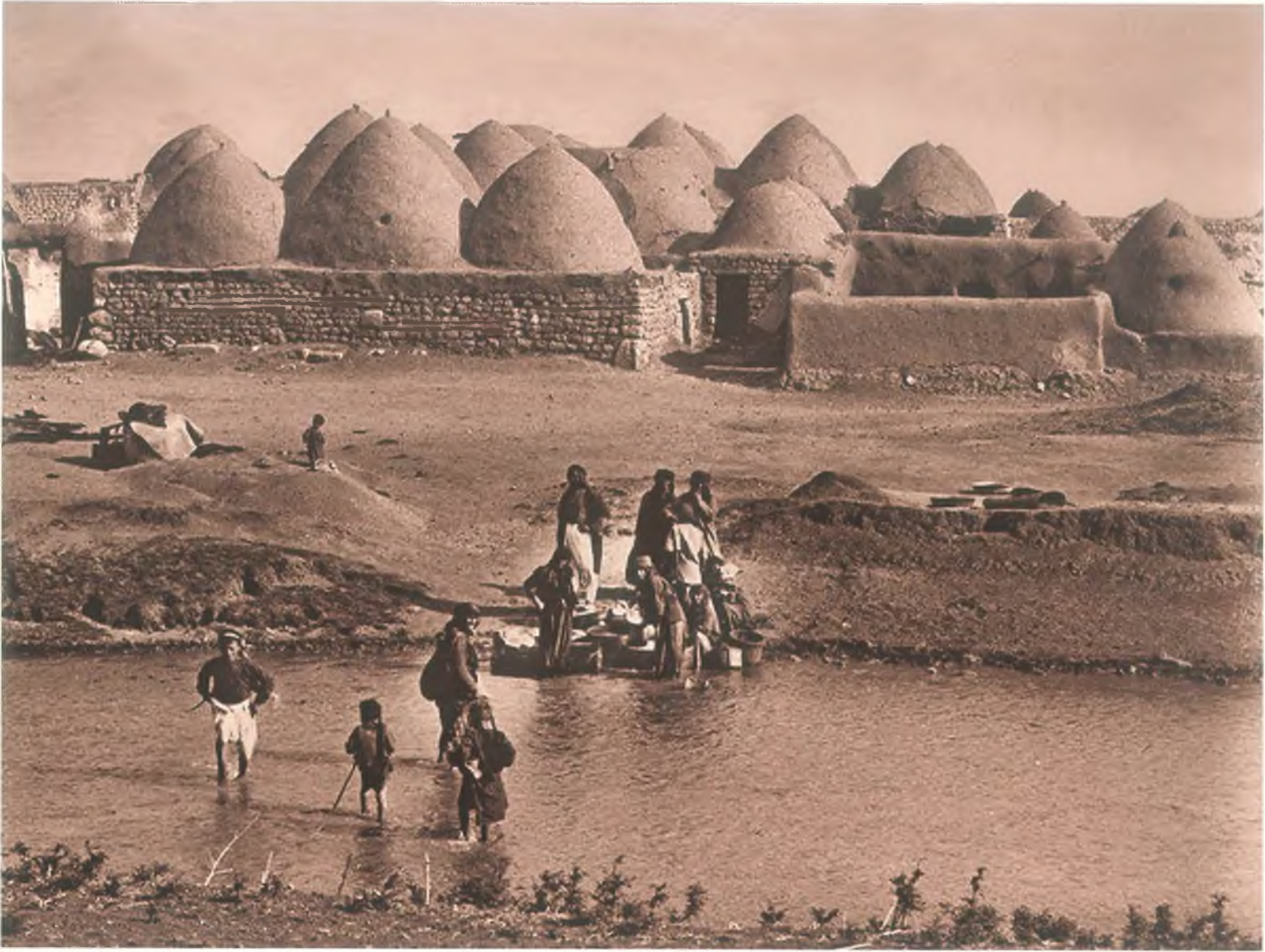
- Selâhaddin hazretlerinin asarından Harran nam mahallin Cami-i Kebir'in şark cephesi ile minaresi. Fotoğrafta, Selâhaddin hazretlerinin denilerek Selâhaddin Eyyûbî'nin eserlerinden olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır. Harran Ulu Camii, İslâm mimarîsinde yapılmış en eski Camilerden biri özelliğini taşımaktadır. Cami, M.S. 744-750 yılları arasında Emeviler devrinde yaptırılmış ve çeşitli zamanlarda tamirat görmüştür. Caminin doğu cephesi, mihrabı, şadırvanı ve minaresinin büyük bir kısmı günümüze kadar korunabilmiştir.

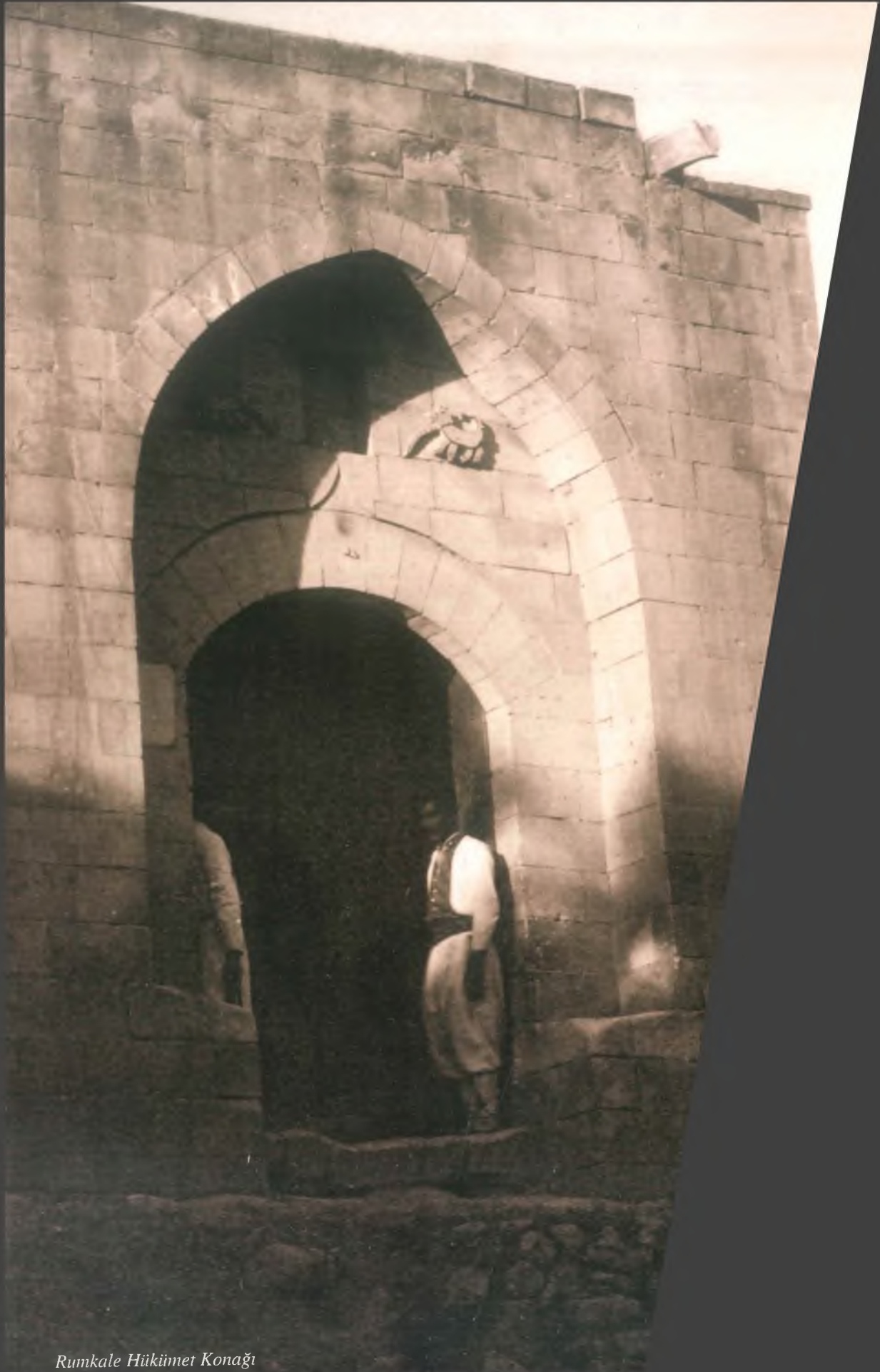
■ Harran'da bulunan kadim bir arslan heykeli.

- Harran'da külâh biçiminde yapılan kubbeli evler. Harran'ın kubbeli evleri yörenin ilgi çeken yapıları arasında bulunmaktadır.

- Harran evlerinde diğerlerinden farklı olarak kubbelerinde tuğla da kullanılmıştır. Harran'da kubbeli evler, kareye yakın bir alt yapı üzerinde bindirme tekniğiyle yukarıya doğru örülen ve gittikçe daralan konik külâhlı yapılardır.

Rumkale Hükümet Konağı

“

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Kütüphanesi
Fotoğraf Albümleri 1876-1908 yılları
arasında çekilen fotoğrafları kapsamaktadır.
Bu fotoğraflar çekildiğinde Rumkale Halep
Eyaleti sınırları içerisinde Urfa yönetimine
bağlı bir konumdaydı. Rumkale günümüzde
Gaziantep'in Yavuzeli ilçesi sınırları içinde yer
almaktadır.

Rumkale

- Rumkale'nin Fırat cihetinden görünüşüdür. Şehir tarih boyunca Hitit, Asur, Med, Pers, Makedon, Selevkos, Yunan, Roma İmparatorluğu, Bizans, Emevî, Abbasi, Selçuklu, Eyyûbi, Memlük ve Osmanlı yönetimi altında bulunmuştur.

- Rumkale'nin Fırat cihetinden görünüşüdür. Urfa'nın Halfeti ilçesi yakınlarında, Fırat Nehri kenarında suyun gelmesiyle beraber bir yarım ada şekline gelen Rumkale, Yavuz Sultan Selim zamanında Halep Eyaleti'ne bağlanarak Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.

- Rumkale'nin Fırat cihetinden görünüşüdür. Rumkale, Osmanlı döneminde hudut şehri özelliğini yitirmiş ve stratejik önemini kaybetmiştir. Şehir nüfusunun 19. yüzyılda 5-10 haneye kadar düşmesi ve Rumkale'nin harap olmasıyla yerleşim alanı Fırat'ın karşı sahiline nakledilmiş ve bu günkü Halfeti yerleşimi kurulmuştur.

- Rumkale'nin şark cihetinden görünüşü. 17. yüzyılda Evliya Çelebi, Rumkale için "Bir tepe üzerinde gayet sağlam ve müstahkem bir kale olduğunu, 1516 tarihinde Mısır hâkimi Melik Gavri'den Sultan Selim tarafından alınarak imar edilmeye çalışıldığını, camisi, hanı, hamamı ve küçük çarşısı bulunduğunu, suyunun (Merzeban) kale dibinde Fırat'a karıştığını" yazmaktadır.

- Rumkale Kalesi'nin garp cihetinden görünüşüdür. Günümüze kadar, Şitamrat, Kal-a Rhomayta, Hromklay, Ranculat, Kal-at el Rum, Kal-at el Müslimin, Kale-i Zerrin (Altın Kale) ve Rumkale gibi birçok isimle anılmıştır.

- Rumkale'nin şimal cihetinden görünüşüdür. 1838 yılında Rumkale'ye gelmiş olan Mareşal Von Moltke, mektuplarından oluşan kitapta "Rumkale'de kayanın nerede bittiği ve insan eserinin nerede başladığını kestirmenin güç olduğunu, kaya duvarının üzerinde beyazımsı taştan altmış ayak yüksekliğinde mazgallar, burçlar ve kulelerle donatılmış surlar bulunduğunu, altı kule kapısının olduğunu" yazmaktadır.

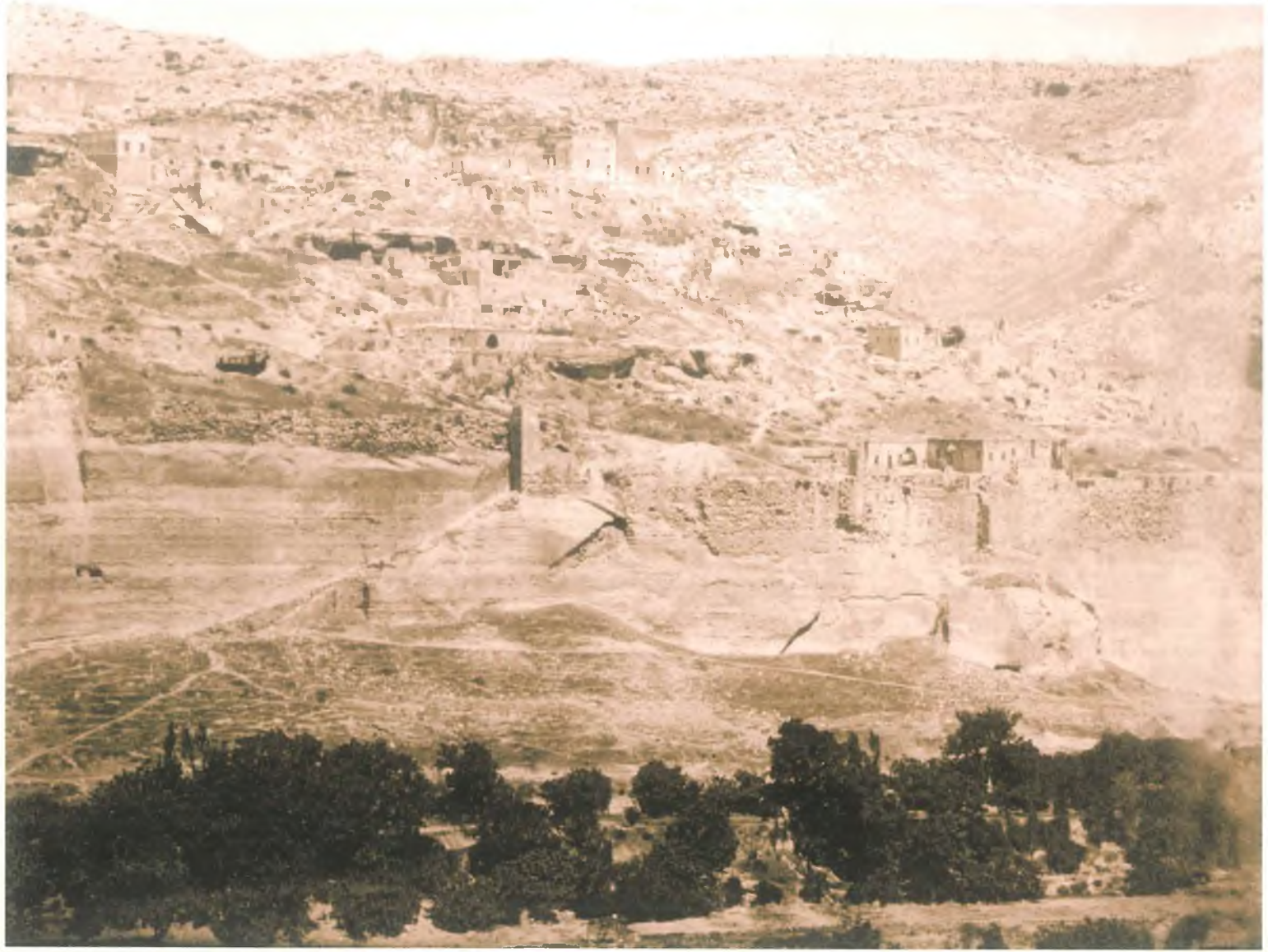
- Fırat Nehri ile kalenin görünüşü. Kale iki beden halindedir. Birinci beden; kalenin doğu, kuzey ve batıda doğal kayalığın dik olarak yontulmasıyla, doğal sur meydana getirilerek oluşturulmuştur. İkinci beden ise bu doğal surun üstüne sert kalker kesme taşlarla sur duvarı olarak yapılmıştır.

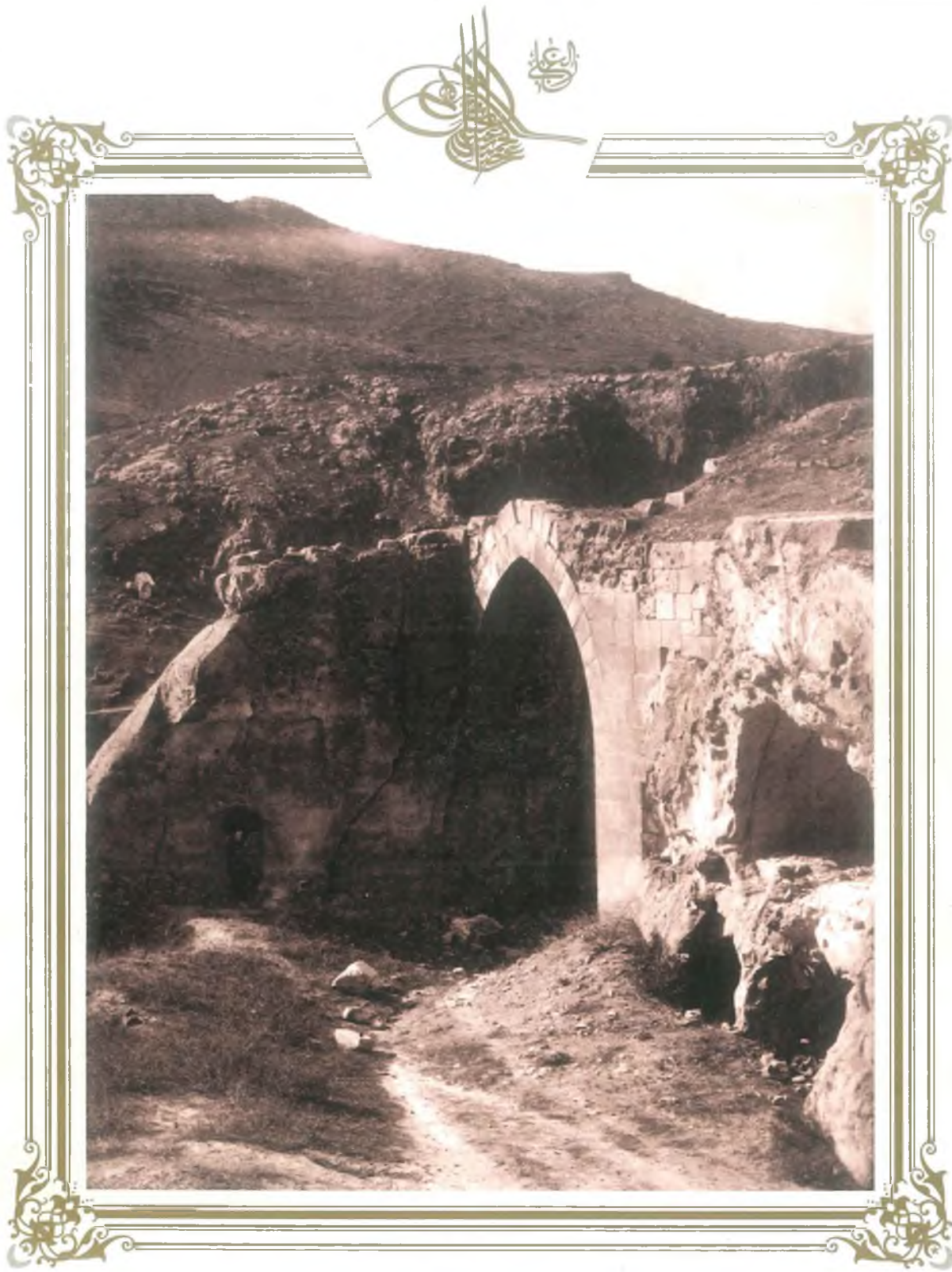
■ Rumkale'de kalenin derunudur.

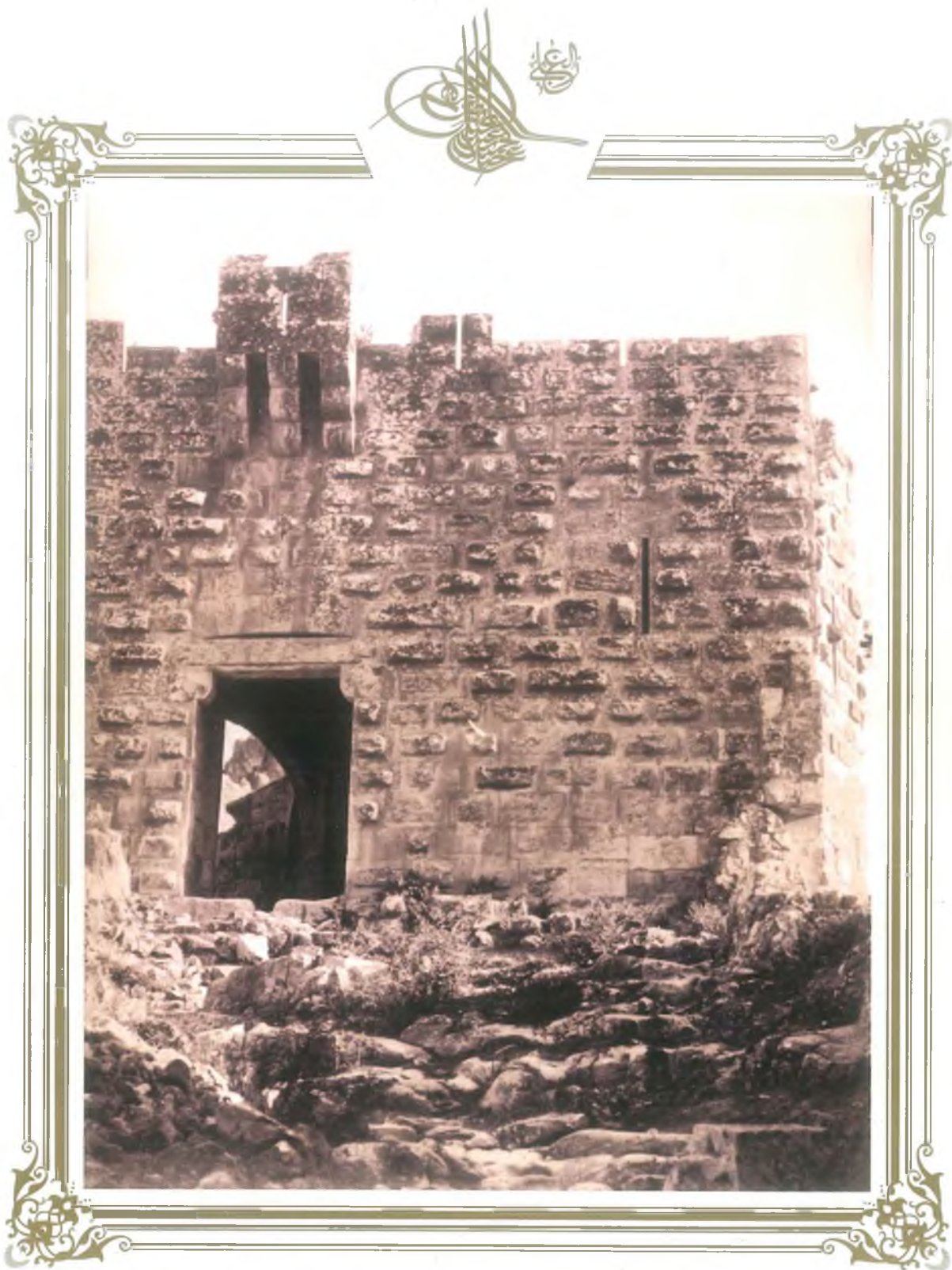
■ Rumkale kasabasının köyler cihetinden görünüşü.

■ Rumkale'nin içerisinin görünüşüdür.

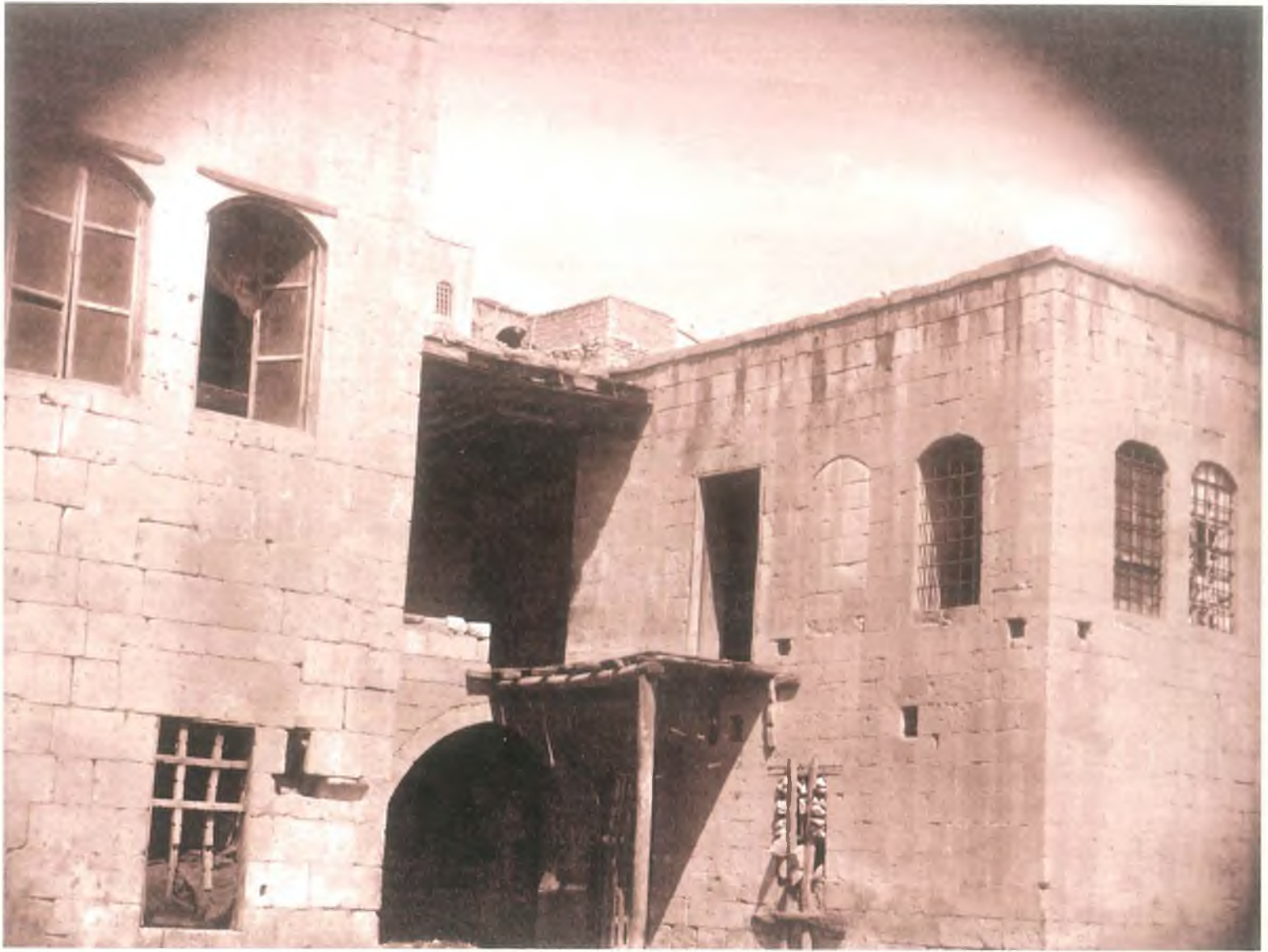
■ Rumkale kapısının resmidir.

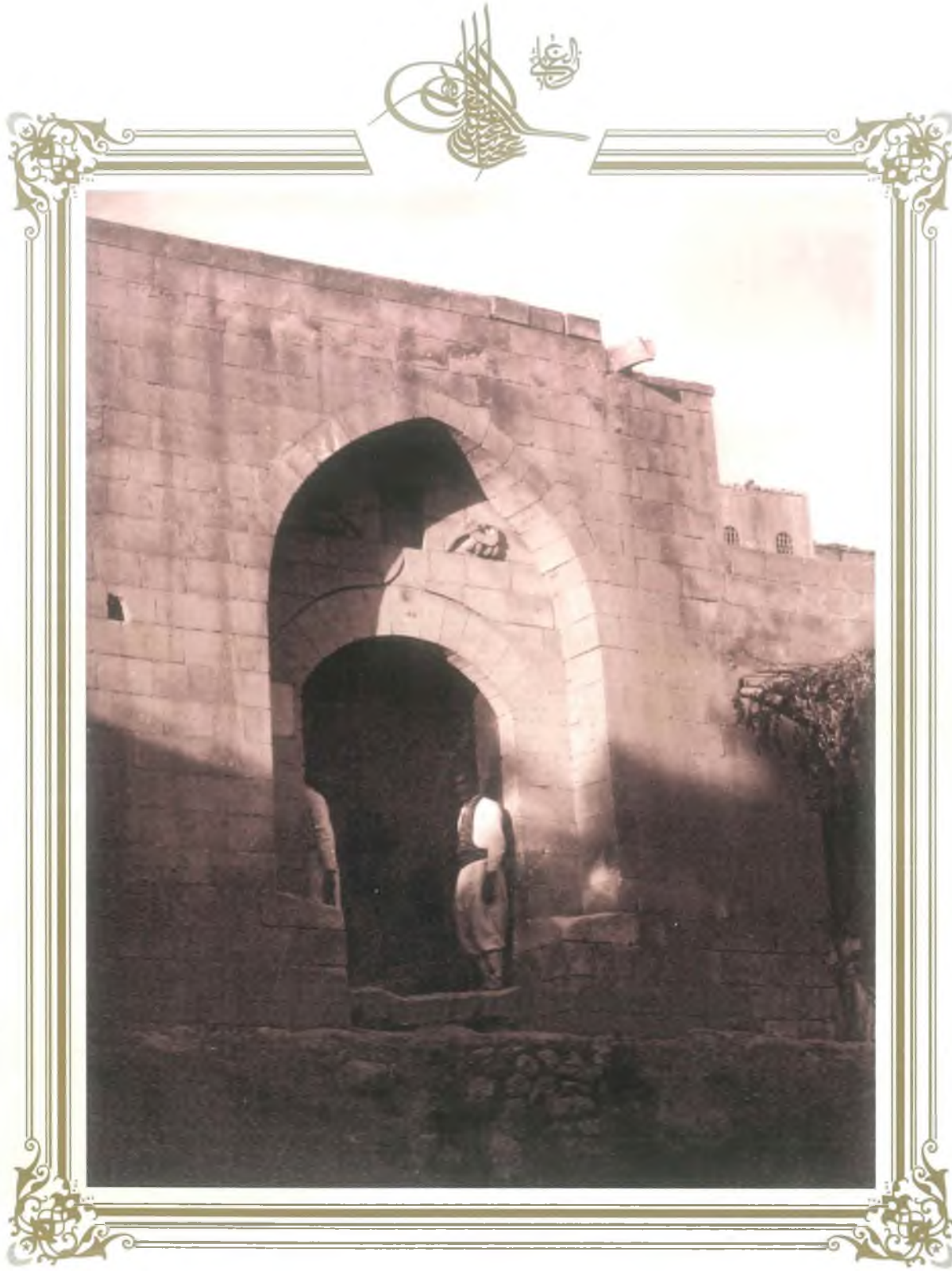
■ Rumkale Kale kapısının resmi.

■ Rumkale Hükümet Konağı.

■ Rumkale Hükümet Konağı'nın içersinin görünüşü.

■ Rumkale Hükümet Konağı'nın resmidir.

- Rumkale'nin Rüşdiye Mektebi'nin resmidir. Salnâmelere göre Rumkale'de, 1898 yılında 62, 1899 yılında 50, 1900 yılında 46 ve 1907 yılında 40 öğrenci vardır.

■ Rumkale'nin Büyük Camii.

■ Rumkale kalenin derunu ve Camii Şerifin resmidir.

■ Rumkale'de büyük harabenin resmidir.

Siverek

■ Siverek'in tarihi Sümer ve Asurlulara kadar uzanır. Şehir, yığma bir tepe üzerine kale etrafında kurulmuştur. Siverek; Araplar, İranlılar, Bizanslılar, Selçuklular ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

■ Siverek. Genel görünüm.

■ Siverek Hükümet Konağı.

Suruç

- Suruç ovasında bir aslan resmi. Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Osmanlı topraklarına kattığı Suruç, Halep Vilâyetinin Urfa Sancağına bağlı durumdaydı. II. Abdülhamid döneminde çekilen bu fotoğrafta siyah taş üzerine bir metre eninde iki metre uzunluğunda aslan heykeli görülmektedir.

- Suruç ovasında keşfedilen bir başka aslan resmi. Heykellerin bu gün bulunduğu yer Suruç'a onbeş kilometre uzaklıkta Suriye sınırları içerisinde kalan Rıslantaş Köyüdür.

■ Suruç Ovasında Kürt çadırı.

■ Suruç'ta Osmanlı döneminde bulunan konaklama yerlerinden biri.

Viranşehir

- Viranşehir'in Yeni Mahallesi. Birçok kavim ve medeniyete ev sahipliği yapan, değişik isimler alarak günümüze kadar ulaşan Viranşehir'in tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Doğu ile batıyı birbirine bağlaması ve tarihî İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı şehir stratejik bir konumdadır.

Yararlanılan Kaynaklar

- GÖRÜR, Emel Demir, “Maârif ve Vilâyet Salnâmelerine Göre Halep Vilâyetinde Eğitim Öğretim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “Anadolu’daki Arzı Mevud: Urfa”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2016. Yahudilik Özel Sayısı.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat (haz), Uygarlığın doğduğu şehir Şanlıurfa, “**Şurkav Yayınları**”, Tisamat Basımevi, Ankara, 2002.
- ORTAYLI, İlber, “İkinci Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”. **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler-1**. İstanbul: Turhan Kitabevi, 2004.
- ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt 1, Ed. E. İhsanoğlu, **Zaman Gazetesi Yay.**, İstanbul, 1999.
- ÖZBEBİT, Muammer, “8. yüzyıldan 15.yüzyıla kadar Urfa şehrinin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı”, **Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2006.
- ŞAHİNALP, Mehmet Sait, “Şanlıurfa Şehri’nin Kültürel Fonksiyonu”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, Sayı: 11, Ocak-2005, İstanbul.
- Şanlıurfa İl Yıllığı, 1997.
- ŞAHİNALP, Mehmet Sait, “Şanlıurfa Şehri’nin kuruluş ve gelişmesi”. **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı**, (Basılmamış Doktora Tezi), 2005.
- TAŞ, Yasin, “Şeriyeye Sicillerine Göre Ermenilerin Urfa Kazası’ndaki Vakıf Faaliyetleri (1884-1889)”, **Route**

Educational and Social Science Journal, Volume 1(3), October 2014.

- TURGUT, Bahattin, “Urfa Vakıfları (1850-1900)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)**, İstanbul 2013.
- ÜNER, Mehmet Emin, “Osmanlı Klâsik Dönem sonlarında bir Güneydoğu Anadolu şehri: Urfa, 1700-1800”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2003.

Yaralanılan Web Siteleri

<http://www.sanliurfa.gov.tr/>
<http://www.harran.edu.tr>
www.sosyalarastirmalar.com
<http://sanliurfaprovice.blogspot.com.tr/p/urfa-tarih.html>
<http://www.cografya.gen.tr/>
<http://bsedat.blogcu.com/urfa-ve-inanclar-tarihi-1/3123579>
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80695/turizm.html>
<http://www.urfakultur.gov.tr/>

